

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАПН УКРАЇНИ**

Ремех Т.О., Сєрова Г. В., Рябовол Л.Т.

**НАВЧАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ
І ПРАВОЗНАВСТВА
В 8–9 КЛАСАХ**

методичні рекомендації

Електронне видання

Київ
Інститут педагогіки НАПН України
2026

УДК 373.5.016:34+37.017.4](072)

Р 37

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 10 від 20 серпня 2026 року)*

Рецензенти:

Смагіна Таїсія Миколаївна, кандидат педагогічних наук, завідувачка кафедри методики викладання навчальних предметів КЗ «Житомирський ОІППО» ЖОР

Горошкіна Олена Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України

Кононенко Дмитро Вікторович, учитель історії, правознавства та громадянської освіти Ліцею №117 ім. Лесі Українки м. Києва

Р 37 Навчання громадянської освіти і правознавства в 8–9 класах:
[Електронний ресурс] : методичні рекомендації / Ремех Т. О., Серова Г. В., Рябовол Л. Т. [за наук. ред. Ремех Т. О.] ; Ін-т педагогіки НАПН України. – Київ : Інс-т педагогіки НАПН України, 2026. – 116 с. : іл.

ISBN 978-617-9006-16-6

Методичні рекомендації присвячено практичним аспектам викладання предмета «Правознавство» у 9 класі та курсу «Громадянська освіта» у 8–9 класах відповідно до вимог Державного стандарту базової середньої освіти та концепції Нової української школи.

Видання висвітлює концептуальні засади синхронізації вимог стандарту та розмежування змісту суголосних дисциплін у 9 класі, розкриває діяльнісний інструментарій викладання громадянської освіти у 8 класі та методику організації учнівських соціальних проєктів, містить практичний інструментарій для розвитку юридичного мислення, алгоритми аналізу правових ситуацій та роботи з нормативно-правовими актами.

Методичні рекомендації адресовані вчителям громадянської освіти та правознавства, методистам, викладачам і студентам педагогічних закладів вищої освіти, а також слухачам системи післядипломної педагогічної освіти.

УДК 373.5.016:34+37.017.4](072)

ISBN 978-617-9006-16-6

© Інститут педагогіки НАПН України, 2026

© Ремех Т. О., Серова Г. В., Рябовол Л. Т., 2026

ЗМІСТ

Вступне слово.....	3
 Розділ 1. НОВІ АКЦЕНТИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В 9 КЛАСІ НУШ. <i>Тетяна Ремех</i>	5
Вступ	5
1.1. Орієнтир на результат у 9 класі: синхронізація вимог Державного стандарту через правову та громадянську лінзи.....	6
1.2. Методичний навігатор та специфіка методів навчання у 9 класі: від юридичного алгоритму до громадянської дії	12
1.3. Підручник 9 класу як фундамент автономності та стійкості навчання	18
Висновки до Розділу 1	25
Список використаних джерел	27
 Розділ 2. МЕТОДИЧНИЙ ПРАКТИКУМ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ. <i>Галина Серова</i>	29
Вступ	29
2.1. Логіка курсу та міжтематичні зв'язки	30
2.2. Інтерактивний інструментарій підручника	34
2.3. Проектна майстерня: організація учнівських соціальних ініціатив і мініпроектів	44
2.4. Методичний коментар до практичних завдань підручника (покроковий алгоритм розбору складних вправ)	53
Висновки до Розділу 2.....	58
Список використаних джерел.....	59
 Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА В 9 КЛАСІ НУШ. <i>Лілія Рябовол</i>	61
Вступ	61
3.1. Підручник як навігатор у навчанні правознавства: логіка побудови змісту та інтерактивний інструментарій	63
3.2. Практикоорієнтоване навчання: робота учнів з витягами з нормативно- правових актів та правовий аналіз ситуацій	79
3.3. Методичний інструментарій розвитку правового мислення та юридичної логіки в учнів під час роботи з правовими поняттями	94
Висновки до Розділу 3.....	112
Список використаних джерел	114

ВСТУПНЕ СЛОВО

Впровадження концепції Нової української школи в базовій ланці середньої освіти формує якісно новий простір для громадянської та історичної освітньої галузі. Навчання громадянської освіти та правознавства у 8–9 класах НУШ вимагає рішучого відходу від пасивного заучування юридичних норм та відірваних від життя абстрактних понять. Головне завдання сучасної шкільної практики – сформувати автономному особистість – правосвідомого громадянина з критичним мисленням, здатного орієнтуватися в правовому полі України, захищати власні права та активно розбудовувати свою громаду.

Особливість і водночас головна методична складність, із якою стикається вчитель у 8 та 9 класах, полягає в паралельному викладанні двох суголосних, але відмінних за оптикою дисциплін – предмета «Правознавство» та курсу «Громадянська освіта». У 8 класі закладається фундамент ролі особистості в суспільстві, а в 9 класі ця взаємодія виходить на рівень системного аналізу прав людини, державного устрою та місцевого самоврядування.

Перед учителем неминуче постають запитання: як уникнути дублювання інформації? Як перетворити потенційне змістове перекриття тем на потужний синергетичний ефект? Як зробити так, щоб правовий інструментарій давав учневі чітку процедуру захисту, а громадянська освіта – цінності, волю та активну позицію для його застосування?

Відповіддю на ці запитання і є пропоновані методичні рекомендації **«Навчання громадянської освіти і правознавства в 8–9 класах»**. Ця праця виникла як результат глибокого осмислення авторського досвіду створення модельних навчальних програм і підручників нового покоління та покликана стати для вчителя надійним практичним навігатором у щоденній підготовці до занять.

Структура методичних рекомендацій відображає цілісний і водночас спеціалізований підхід до викладання предметів і курсів освітньої галузі:

Розділ 1 «Нові акценти громадянської та правової освіти в 9 класі НУШ» (авторка Тетяна Ремех) розкриває концептуальні засади синхронізації вимог Державного стандарту через правову та громадянську «лінзи». У розділі висвітлено специфіку методів навчання, практичну технологію функціонально-цільового розмежування змісту в ключових тематичних вузлах предмета «Правознавство» та курсу «Громадянська освіта», а також роль підручника як фундаменту автономності та стійкості навчання.

Розділ 2 «Методичний практикум для вчителя громадянської освіти» (авторка Галина Серова) присвячений діяльнісному та партисипативному інструментарію викладання курсу «Громадянська освіта» у 8 класі. Тут деталізовано міжтематичні зв'язки, розкрито технологію роботи з інтерактивними елементами підручника, запропоновано покрокові алгоритми розбору складних вправ та розкрито секрети організації учнівських соціальних ініціатив у межах проєктної майстерні.

Розділ 3 «Особливості методики навчання правознавства у 9 класі НУШ» (авторка Лілія Рябовол) фокусується на практикоорієнтованому викладанні правознавства. Розділ містить методичний інструментарій для розвитку юридичного мислення та логіки учнівства, алгоритми роботи з витягами з нормативно-правових актів, а також ефективні прийоми аналізу й розв'язання практичних правових ситуацій.

Пропоновані рекомендації покликані зняти з вчителя тягар методичної невизначеності, надати йому готові чіткі орієнтири, розмежувальні таблиці-навігатори та алгоритми дій.

Переконані, що це видання стане надійним помічником у формуванні нового покоління свідомих, відповідальних та активних громадян України.

Розділ 1.

НОВІ АКЦЕНТИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ПРАВОВОЇ ОСВІТИ В 9 КЛАСІ НУШ

Вступ

Трансформація сучасної шкільної освіти в межах реформи «Нова українська школа» виходить на новий етап: з 2026–2027 навчального року в базовій середній школі розпочнеться впровадження оновленого змісту суспільствознавчої компоненти¹. Ключове місце в цьому процесі посідають навчальний предмет «Правознавство» та курс «Громадянська освіта», що викладатимуться в 9 класі. Вони належать до однієї – громадянської та історичної – освітньої галузі, проте вони мають принципово різну природу та змістовий і методичний фокуси.

Правознавство у закладах загальної середньої освіти розглядаємо як інструментальний предмет, базований на сучасному праворозумінні. Його зміст охоплює систему знань про правові норми, що регулюють суспільні відносини, та галузі права. Ключовим завданням предмета є як надання учням основ правових знань, так і формування їхньої правової свідомості й культури. Правознавство «озброює» учня конкретними механізмами захисту своїх інтересів у правовому полі та алгоритмами застосування норм права в типових життєвих ситуаціях.

Громадянська освіта є значно ширшою комплексною системою, що інтегрує засади політології, соціології, культурології та права. Вона спрямована на формування громадянських компетентностей, цінностей демократії та готовності до відповідальної участі в суспільному житті. Ми розглядаємо громадянську освіту як навчання учнів форм і способів залучення до суспільного й політичного життя.

¹ Під терміном «суспільствознавча компонента» у цих рекомендаціях мається на увазі змістове наповнення громадянської та історичної освітньої галузі, визначене Державним стандартом базової середньої освіти, що реалізується через відповідні навчальні предмети та курси.

Відтак якщо «Правознавство» фокусується на «букві закону», то «Громадянська освіта» – на «духові демократії», виступаючи середовищем для усвідомлення власної ідентичності та набуття досвіду активної участі. Акцент тут переноситься з пасивного засвоєння знань про суспільство на практичне опанування інструментів громадянської дії, що є надважливим чинником формування суб'єктності громадянина.

Для вчителя-практика критично важливо бачити ці два складники в їхній діалектичній єдності в межах Державного стандарту базової середньої освіти. Проте ефективність навчання учнів можлива лише за умови чіткої диференціації у змісті та методиці, де «Правознавство» дає нормативну опору та алгоритм, а «Громадянська освіта» – простір для соціальної дії. Запропоновані в цьому розділі методичні рекомендації покликані допомогти вчителю збалансувати ці підходи, уникаючи дублювання та забезпечуючи наступність та ефективність освітнього процесу.

1.1. Орієнтир на результат у 9 класі: синхронізація вимог Державного стандарту через правову та громадянську лінзи

Реалізація вимог Державного стандарту базової середньої освіти у 9 класі вимагає від учителя особливої методичної пильності. Адже учні одночасно опановують предмет «Правознавство» та курс «Громадянська освіта». Попри спільну галузеву мету, вчителю важливо уникати «інформаційної надмірності» та дублювання змісту, що часто виникає через теоретичний вакуум у питаннях диференціації цих дисциплін².

Аналіз нормативного ландшафту модельних навчальних програм.

Ефективна синхронізація результатів навчання у 9 класі вимагає від учителя глибокого розуміння сучасного нормативного ландшафту суспільствознавчої компоненти. Станом на сьогодні Міністерством освіти і науки України рекомендовано до використання широкий спектр варіативних

² Тут і далі по тексту, з метою уникнення термінологічного дублювання та для зручності викладу методичних рекомендацій, ми вживатимемо узагальнений термін «дисципліни» на позначення навчального предмета «Правознавство» та курсу «Громадянська освіта».

програмових продуктів. Для закладів загальної середньої освіти запропоновано три МНП з «Громадянської освіти» для 6–9 класів (авторських колективів під керівництвом І. Васильків; О. Пометун; О. Охредько)³ та чотири МНП з «Правознавства» для 9 класу (авторських колективів під керівництвом О. Пометун; О. Наровлянського; Н. Дністрянської; О. Дашковської)⁴.

Компаративний аналіз цих МНП підсвічує спільну для всієї освітньої галузі методичну проблему – наявність об’єктивно схожих змістових ліній та тем у межах обох дисциплін. Передусім це стосується таких наскрізних питань, як засади державного ладу України та виборчого процесу, інститути демократії та захист прав людини, правовий і соціальний статус сім’ї та дитини. За умов паралельного чи послідовного викладання цих дисциплін у 9 класі така тематична спорідненість неминуче ставить перед учителем виклик інформаційного дублювання та перевантаження учнівства.

Зважаючи на це, у запропонованих методичних рекомендаціях ми спиратимемося на досвід інтеграції та диференціації, реалізований у модельних

³ Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 6–9 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт. Васильків І. Д., Кравчук В. М., Танчин І. З.). «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 19.12.2024 № 1768). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2024/Model.navch.prohr.5-9.klas-2024/30-12-2024/hromadyanska-osvita-6-9-kl-vasylikiv-ta-in-30-12-2024.pdf>; Модельна навчальна програма для 6-9 класів для закладів загальної середньої освіти (авт. О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н. П. Клименко, В. Ю. Кришмарел, Т. О. Ремех «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.07.2025 № 1043). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-gromadianska-osvita-6-9.pdf>; Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 6–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. Автори: Охредько О. Е., Майорський В. В., Коломєєць Л. Г. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 28.08.2025 р. № 1192). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/modelna-navcalna-programa-go-6-9-oxredko-oe-maiorskii-vv-kolomjejec-l-g.pdf>

⁴ Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти Автори: Пометун О.І., Ремех Т.О., Рябовол Л.Т. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України Наказ МОН України від 15.05.2025 №732. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>; Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 Клас» Автори: Наровлянський О. Д., Пузіков Д. О. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України Наказ МОН України від 15.05.2025 №732. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/modelna-narovlianskiix.pdf>; Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» (автори Н. Дністрянська, В. Майорський, Р. Шеремета) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 28.08.2025 № 1192). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2026/mnp/03/modelna-navcalna-programa-pravoznavstvo-9-klas-avtori-n-dnistrianska.pdf>; Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» (автори Дашковська О.Р., Муза О.В., Павловська-Кравчук В.А.) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 28.08.2025 № 1192). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2026/mnp/03/modelna-navcalna-programa-pravoznavstvo-9-klas-avtori-daskovska-or-muza-ov-pavlovska-kravcuk-va.pdf>

навчальних програмах та однойменних підручниках «Правознавство» та «Громадянська освіта», створених за участі авторки цих рекомендацій, що дає змогу продемонструвати практикам, як на рівні конкретних занять втілено диференційований підхід до змісту й методики навчання цих дисциплін. Водночас запропоновані нами стратегії інтеграції та розмежування є універсальними й можуть бути успішно застосовані вчителями, які працюють за будь-якими іншими МНП та підручниками освітньої галузі.

Практичним відображенням диференційованого підходу є виокремлення в межах галузі наскрізних предметно-методичних орієнтирів. З метою оптимізації освітнього процесу та полегшення роботи вчителя на основі компаративного аналізу чинних МНП та досвіду конструювання підручників нами було визначено й систематизовано ключові блоки перетину змісту – так звані *тематичні вузли*, де ризик дезорієнтації вчителя та інформаційного перевантаження учнівства є найвищим. У межах цих тематичних вузлів пропонуємо чітке розведення дидактичних фокусів для кожної з дисциплін:

Тематичний вузол 1: Права людини та механізми захисту

У предметі «Правознавство» (МНП під керівництвом: О. Наровлянського, О. Пометун, Н. Дністрянської) акцент зміщується на юридичну догматику та інституційні алгоритми. Провідними змістовими елементами тут виступають детальні класифікації прав (особисті, політичні, соціально-економічні тощо), аналіз засадничих міжнародних документів (Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод), функції конкретних інституцій захисту (Омбудсмен, Європейський суд з прав людини).

У курсі «Громадянська освіта» (МНП під керівництвом: О. Охредька, І. Васильків) фокус уваги переноситься на аксіологічний та праксеологічний виміри. Головна увага приділяється постатям правозахисників (як реальних, «живих» людей), практичним навичкам виявлення порушень прав у повсякденному житті, а також формуванню громадянської стійкості та готовності захищати власну гідність і права інших.

Тематичний вузол 2: Громада та участь (Міське самоврядування)

У предметі «Правознавство» (МНП під керівництвом: І. Васильків, О. Пометун) дев'ятикласники вивчають нормативно-інституційну структуру. Головне завдання вчителя – сформулювати чітке розуміння «букви закону»: апарату держави, системи органів місцевого самоврядування, їхніх повноважень та законодавчо визначених способів їх формування.

У курсі «Громадянська освіта» (МНП під керівництвом: О. Пометун, О. Охредька) пріоритетом стає опанування інструментів безпосереднього впливу та партисипації. Учні вчаться взаємодіяти з владою через механізми, доступні кожному громадянину: діяльність молодіжних рад, написання петицій, розроблення та реалізацію локальних проєктів, а також участь у волонтерському русі.

Тематичний вузол 3: Вибори та демократія

У предметі «Правознавство» (МНП під керівництвом: О. Наровлянського, І. Васильків) розглядається конституційно-правовий аспект. Учні засвоюють зміст виборчого права (активне та пасивне), аналізують типи виборчих систем та детально вивчають процедурні вимоги чинного виборчого законодавства.

У курсі «Громадянська освіта» (МНП під керівництвом І. Васильків та під керівництвом О. Пометун) тема розгортається через ціннісно-поведінкові орієнтири. Ключовими поняттями стають усвідомлений вибір громадянина, базові принципи функціонування демократичного суспільства, роль політичних партій як містків між суспільством і державою, а також різноманітні форми повсякденної участі особистості у політичному житті громади та країни.

Таким чином, виокремлення цих вузлів доводить, що за умови паралельного чи послідовного викладання дисциплін перед учителем стоїть завдання не механічного повторення матеріалу, а послідовного переходу від вивчення правової норми (на «Правознавстві») до моделювання соціальної дії (на «Громадянській освіті»).

Наступність: досвід 8 класу як підґрунтя. Наголосимо, що навчання громадянської освіти в 9 класі базується на вже сформованому в учнівстві фундаменті. Протягом навчання у 8 класі в курсі «Громадянська освіта» учні

опанували базові поняття про органи влади, права людини, демократію та ідентичність. Ці поняття їм можуть бути відомі також з інтегрованого курсу «Досліджуємо історію та суспільство» та з уроків історії в 7 класі. Тому в 9 класі вчитель не вводить їх заново, а актуалізує учнівський досвід, переводячи його у площину практичної дії й юридичної відповідальності.

Синхронізація через гідність: авторська модель. Звернімо увагу, що на відміну від традиційних підходів, де шкільне «Правознавство» починається з абстрактних теорій походження держави, наша концепція (МНП «Правознавство», автори Пометун О., Ремех Т., Рябовол Л.) пропонує розпочинати вивчення предмета з *людської гідності* як джерела права. Це створює ідеальний дидактичний перетин: на уроках «Громадянської освіти» учні актуалізують знання про гідність та права людини як цінність, а на уроках «Правознавства» вони отримують інструменти захисту цієї гідності через юридичні механізми. Таким чином вибудовується наскрізна логічна лінія:

Гідність (ціннісна основа) —> Право (інструмент захисту) —> Громадянська дія (форма реалізації).

Мета та завдання: єдність у різноманітті. Хоча обидві МНП спрямовані на формування суб'єктності громадянина, їхні завдання в 9 класі мають різні вектори (табл. 1.1).

Таблиця 1.1.

Порівняльний фокус завдань дисциплін у 9 класі

Вектор аналізу	Правознавство (предмет)	Громадянська освіта (курс)
Ключовий акцент	«Буква закону»: засвоєння правових норм, засад правової держави та верховенства права	«Дух демократії»: формування ідентичності, готовності до участі та відповідальності
Провідна діяльність	Правозастосування: аналіз правових ситуацій, моделювання правовідносин	Партисипація (залученість): опанування інструментів впливу на суспільне життя та політику
Очікуваний результат	Правомірна поведінка, вміння здійснювати пошук правової інформації	Соціальна активність, здатність до колективного прийняття рішень

Логіка диференціації. Для вчителя-практика синхронізація означає свідомий розподіл ролей між дисциплінами: якщо «Громадянська освіта» виступає платформою для формування цінностей і поглядів учня, то «Правознавство» озброює його розумінням ролі права та конкретними алгоритмами дій у правовому полі.

Одним із прикладів синхронізації дисциплін є тема сім'ї та прав дитини. У «Правознавстві» вчитель має фокусуватися на нормативній базі щодо умов та порядку укладення шлюбу, особистих немайнових та майнові правах і обов'язках подружжя, батьків та дітей, правових аспектах влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування тощо. А от у «Громадянській освіті» вчителю слід змістити акцент на соціально-ціннісний аспект як-от роль сім'ї у житті людини та суспільства, відповідальне батьківство, право дитини на вираження власної думки та участь у вирішенні питань, що стосуються її життя. Такий розподіл дозволить учителю уникнути дублювання інформації, вибудовуючи натомість цілісне розуміння: від юридичного статусу члена сім'ї до його активної соціальної ролі.

Отже, теоретико-методичне розведення фокусів суспільствознавчих дисциплін у 9 класі доводить: ефективність навчання полягає не в ізольованому викладанні правових норм чи ціннісних концептів, а в їхній взаємодоповнюваності. Усвідомлення вчителем цієї різниці дозволяє перетворити потенційне дублювання матеріалу на потужний дидактичний інструмент формування ключових компетентностей учнівства. Проте для успішної реалізації цього підходу на практиці педагогу необхідна чітка поурочна система орієнтирів у межах вивчення зазначених дисциплін громадянської та історичної освітньої галузі. Тому наступний підрозділ присвячено практичним інструментам диференціації змісту – покроковим стратегіям і таблицям-навігаторам для роботи з найбільш складними змістовими блоками.

1.2. Методичний навігатор та специфіка методів навчання у 9 класі: від юридичного алгоритму до громадянської дії

Виокремлені у попередньому підпункті предметно-методичні орієнтири та тематичні вузли потребують безпосередньої технологізації на рівні повсякденної практики вчителя. Для запобігання інформаційному перевантаженню дев'ятикласників та уникнення дублювання змісту, вчителю необхідна наскрізна система поурочного планування.

Пропонуємо практичну таблицю-навігатор, яка демонструє покрокове розведення конкретних навчальних тем у межах предмета «Правознавство» та курсу «Громадянська освіта» для 9 класу, спираючись на зазначену вище авторську концепцію (таблиця 1.2).

Таблиця 1.2.

Таблиця-навігатор розмежування конкретного змісту тем-близнюків

Тематичні блоки перетину тем	Що вивчають учні	
	«Правознавство» (нормативна опора, процедура, алгоритм)	«Громадянська освіта» (простір для соціальної та громадянської дії)
Людина. Гідність. Права людини	Поняття і класифікація прав людини. Міжнародні стандарти (Загальна декларація прав людини). Конституційні права, свободи та обов'язки громадянина України. Юридичні інституції захисту прав (суд, поліція, Омбудсмен, ЄСПЛ)	Людська гідність як джерело прав. Права людини як цінність суспільного договору. Практичні навички розпізнавання порушень прав у повсякденному житті, протидія булінгу та дискримінації. Громадянська стійкість
Взаємодія особи і держави (демократія)	Поняття державного ладу України та форми народовладдя за Конституцією. Конституційні засади виборчого процесу.	Демократія як культура повсякденного співжиття. Усвідомлений вибір громадянина. Роль політичних партій та

	Виборче право (активне і пасивне), процедура голосування та юридичний статус виборця	громадських організацій у суспільстві. Критичний аналіз передвиборчих обіцянок та маніпуляцій
Місцеве самоврядування (громада)	Законодавча основа місцевого самоврядування в Україні. Структура, повноваження, межі компетенції та порядок формування місцевих рад, голів громад та виконавчих органів	Громада як простір спільної дії. Опанування доступних підліткам інструментів впливу на владу та партисипації (оформлення локальних ініціатив, написання петицій, волонтерство)
Сім'я і права дитини	Нормативно-правове регулювання: умови та порядок укладення й розірвання шлюбу; особисті немайнові та майнові права й обов'язки подружжя, батьків та дітей. Юридичні аспекти влаштування дітей-сиріт	Соціально-ціннісна роль сім'ї в житті людини. Відповідальне батьківство. Реалізація права дитини на вираження власної думки та участь у вирішенні питань, що стосуються її життя в родині й громаді

Ефективне використання таблиці-навігатора вимагає від учителя подолання декількох типових методичних стереотипів. Найпоширенішою помилкою є спроба перетворити заняття з громадянської освіти на «повторення правознавства» або навпаки. Якщо вчитель на занятті громадянської освіти змушує учнів «зазубрювати» статті Конституції чи кодексів, втрачається унікальний праксеологічний потенціал курсу.

Принцип диференціації діє як двосторонній «міст»:

1. Від цінності до норми: опанувавши на занятті громадянської освіти тему людської гідності як базової суспільної цінності, дев'ятикласники приходять на заняття правознавства підготовленими. Вони розуміють, *чому* держава криміналізує певні діяння і *навіщо* існують процедурні обмеження.

Закон для них перестає бути абстрактним набором заборон, а стає логічним інструментом захисту людської гідності.

2. Від норми до дії: знаючи правовий статус і законні межі повноважень органів місцевого самоврядування (завдяки правознавству), учні на заняттях громадянської освіти не фантазують про абстрактні покращення у громаді – вони чітко розуміють, до кого і в якій формі (петиція, звернення, проєкт громадського бюджету) потрібно апелювати, щоб ініціатива була реалізована в правовому полі.

Таким чином, завдання вчителя у навчанні дев'ятикласників «Правознавства» та «Громадянської освіти» – це забезпечувати постійну внутрішньогалузеву рефлексію учнів, а не подвоювати їхнє інформаційне навантаження.

Вибір методів навчання: правовий алгоритм та громадянська практика

Диференціація змісту двох дисциплін зумовлює й відмінності в застосуванні методів навчання учнів на заняттях. З огляду на обмежений часовий ресурс суспільствознавчого складника в 9 класі, використання громіздких, тривалих (часозатратних) інтерактивних технологій (наприклад, повноцінних багатоетапних дебатів чи довгострокових проєктів) є недоцільним. Порядок дій учителя має бути орієнтований на лаконічні експрес-форми роботи, інтегровані в тіло заняття.

Методи «Правознавства»: алгоритмічний порядок дій

Оскільки предмет «Правознавство» орієнтовано на «букву закону» та правозастосування, порядок дій у межах обраних методів навчає учня чіткості, логіки та послідовності в нормативному полі:

Мікро-кейс-стаді (аналіз правової ситуації): розв'язання фабул правопорушень або правовідносин за чітким алгоритмом.

Порядок дій учнів:

- 1) проаналізувати фабулу ситуації;
- 2) виокремити юридично значущі факти (хто діє, які дії вчинено, у чому суть проблеми);

- 3) знайти відповідну статтю в доданому витягу з НПА;
- 4) надати правову оцінку ситуації виключно на основі норми закону.

Приклад інструментального завдання:

16-річний Андрій влаштувався на роботу під час канікул. Роботодавець встановив йому 40-годинний робочий тиждень і випробувальний термін 1 місяць. Скориставшись статтями 26 та 51 Кодексу законів про працю, визначте, чи були допущені порушення права підлітка, та зафіксуйте правильний алгоритм дій для захисту його інтересів.

Робота з текстом правового джерела (пам'ятка-навігатор): експрес-аналіз фрагмента нормативного акта.

Порядок дій учнів:

- 1) з'ясувати назву, дату ухвалення та орган, що видав документ;
- 2) знайти за текстом статті ключові юридичні поняття;
- 3) чітко виписати права та обов'язки сторін;
- 4) зафіксувати санкції (наслідки), передбачені за порушення цієї норми.

Приклад інструментального завдання:

Опрацюйте статтю 150 Сімейного кодексу України. Складіть на її основі експрес-таблицю, де в лівій колонці виписіть 2-3 обов'язки батьків щодо виховання дитини, а в правій – правові наслідки, які настають у разі невиконання цих обов'язків.

Конструювання правових алгоритмів: складання стислих інструкцій для захисту законних інтересів особи у правовому полі.

Порядок дій учнів:

у парах або індивідуально графічно зафіксувати покроковий шлях (наприклад, «Мої дії у разі повернення бракованого товару до магазину» або «Алгоритм дій неповнолітнього під час прийому на роботу»).

Приклад інструментального завдання:

Складіть блок-схему (алгоритм) із 4 кроків для дев'ятикласника, який виявив, що придбаний у магазині смартфон має заводський дефект, спираючись на Закон України «Про захист прав споживачів».

Методи «Громадянської освіти»: порядок дій для експрес-участі

Оскільки курс «Громадянська освіта» орієнтований на «дух демократії» та громадянську дію, порядок дій при застосуванні відповідних методів навчання має бути спрямований на актуалізацію ціннісного вибору підлітка тут і зараз:

Мікро-проєктування (конструктор ініціатив): швидке моделювання громадянської дії в межах навчального заняття.

Порядок дій учнів:

- 1) зафіксувати одну актуальну проблему освітнього закладу / мікрорайону / громади;
- 2) сформулювати ідею для її розв'язання;
- 3) скласти короткий текст (до 6 речень) реальної електронної петиції або заявки на громадський бюджет.

Приклад інструментального завдання:

Уявіть, що на подвір'ї вашої школи відсутнє облаштоване місце для сортування сміття. Сформулюйте головну тезу та вимогу для електронної петиції до молодіжної ради вашої громади, вказавши, чому це важливо для екологічної безпеки спільноти.

Експрес-дискусія («Обери позицію»): швидке обговорення гострої суспільної проблеми, що не потребує тривалої підготовки.

Порядок дій учнів: 1) вислухати / прочитати дискусійне твердження;

2) протягом хвилини визначитися й підійти до плаката («Згоден», «Не згоден», «Не знаю»);

3) по черзі висловити один чіткий аргумент на захист своєї позиції, спираючись на цінності прав людини та критичне мислення.

Приклад інструментального завдання:

Оцініть твердження: «Для забезпечення безпеки під час війни держава має право повністю контролювати особисту переписку громадян у соціальних мережах».

Займіть позицію біля відповідного плаката та наведіть один аргумент, використовуючи поняття балансу між безпекою та свободою особистості.

Деконструкція медіаконтенту: короткий алгоритм аналізу медіатекстів (новин із соцмереж, реклами).

Порядок дій учнів:

- 1) перевірити джерело та автора публікації;
- 2) відокремити в тексті факти від суб'єктивних емоційних оцінок;
- 3) виявити наявність чи відсутність прихованих маніпуляцій, мови ворожнечі або фейків.

Приклад інструментального завдання:

Проаналізуйте запропонований скріншот новини з популярного телеграм-каналу. Зафіксуйте, які слова в тексті є емоційними маркерами (клікбейтом), і переформулюйте цю новину у стилі сухого інформаційного факту.

Отже, розмежування методичного інструментарію та змістового наповнення у точках перетину предмета «Правознавство» та курсу «Громадянська освіта» є базовою умовою ефективності освітнього процесу в 9 класі. Запропонований підхід дозволяє перетворити потенційну проблему тематичного дублювання на дидактичну перевагу.

Упровадження чіткого розподілу між вивченням правової норми й алгоритму правозастосування (на заняттях з правознавства) та моделюванням громадянської участі й ціннісного вибору (на заняттях з громадянської освіти) забезпечує формування цілісної суспільствознавчої картини світу дев'ятикласників. Головне завдання вчителя в умовах жорсткого дефіциту часу – оперувати швидкими, інструментальними експрес-формами методів навчання, що дають змогу учням пройти шлях від розуміння «букви закону» до реалізації «духу демократії» у повсякденній практиці.

Проте успішна реалізація цього диференційованого підходу на практиці та розгортання означених методів навчання учнів безпосередньо залежать від якості навчальної літератури, яка має виступати не лише джерелом інформації, а й гнучким навігатором освітнього процесу в сучасних кризових реаліях.

Специфіці конструювання та використання такого підручника як ключового чинника стійкості навчання присвячено наступний підрозділ цих рекомендацій.

1.3. Підручник 9 класу як фундамент автономності та стійкості навчання

Сучасні соціокультурні та безпекові реалії, в яких функціонує вітчизняна система загальної середньої освіти, висувають принципово нові вимоги до навчальної літератури із суспільствознавчих дисциплін. В умовах воєнного стану, хронічних безпекових ризиків, систематичного переривання освітнього процесу через повітряні тривоги та вимушеного переходу на дистанційний або змішаний формати навчання, підручник перестає бути статичним «носієм інформації» чи збіркою готових текстів. Він перетворюється на провідний дидактичний інструмент забезпечення стійкості (resilience) та безперервності освіти, виступаючи автономним навігатором як для вчителя, так і для учня.

Практичною базою для реалізації зазначених безпекових та дидактичних вимог у сучасній освітній практиці виступають нові навчальні книги, створені на основі відповідних модельних навчальних програм суспільствознавчої компоненти. Попри наявність на ринку навчальної літератури варіативних підручників (зокрема, 3 видань з курсу «Громадянська освіта» та 6 видань з предмета «Правознавство»), у цих методичних рекомендаціях та наведених нижче прикладних модулях ми спираємося на досвід конструювання та інноваційний потенціал підручників, створених за безпосередньої участі авторки цієї праці: «Громадянська освіта : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти» авторського колективу у складі О. Пометун, О. Дудар, В. Кришмарел, Т. Ремех⁵ та «Правознавство : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти» за авторства Т. Ремех і Л. Рябовол⁶.

⁵ Громадянська освіта : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти / О.І. Пометун, О. В. Дудар, В. Ю. Кришмарел, Т. О. Ремех. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. 112 с. (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України, наказ № 110 від 27.01.2026). <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>

⁶ Правознавство : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти / Т. О. Ремех, Л. Т. Рябовол. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. 144 с. (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України, наказ № 110 від 27.01.2026). <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>

Електронні версії та інтерактивний супровід зазначених підручників розгорнуті на базі Всеукраїнської школи онлайн та доступні для використання в освітньому процесі за єдиним цифровим репозиторієм⁷. Означені підручники є цілісним методичним комплексом, що дає змогу вчителю диференціювати зміст «суміжних» тем та забезпечити безперервність навчання за будь-яких умов.

У контексті реалізації оновленого змісту Державного стандарту базової середньої освіти принципово змінюється дидактична роль навчальної книги. Автономність навчання в цьому контексті розуміється як спроможність дев'ятикласників ефективно засвоювати зміст галузі, виконувати практичні завдання та здійснювати самооцінювання за мінімального прямого керівництва з боку педагога, що є критично важливим під час тривалої роботи в укриттях чи за умов відсутності стабільного інтернет-зв'язку.

Відтак сучасний підручник нового покоління НУШ розглядається нами не як статичний інформаційний компас, а як жива процесуальна модель освітнього процесу. Обидва авторські підручники – і з курсу «Громадянська освіта», і з предмета «Правознавство» – свідомо спроєктовані в межах єдиної діяльнісної та людиноцентричної концепції навчання, яка базується на принципах діяльнісного підходу, інтерактивності та партисипації. За цієї умови архітектура кожного параграфа фактично є готовим, методично вивіреним сценарієм компетентісно орієнтованого заняття суспільствознавства, який веде учня через повний цикл засвоєння досвіду.

Традиційне навчання тривалий час спиралося на логіку «передачі знань»: учитель розказував – підручник дублював – учень відтворював. Інноваційність представлених лінійок навчальної літератури створених зазначеними вище авторськими колективами полягає в тому, що параграф моделює самостійне та спільне «відкриття» знань і сенсів учнями. Структурна організація навчального матеріалу розгортається через систему послідовних навчальних ситуацій, які повністю відтворюють цикл трифакторної моделі сучасного навчального заняття, інтегруючи текстові, позатекстові та електронні складники контенту:

<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/...>

1. Етап виклику (актуалізація та мотивація): початок параграфа.

Замість стандартного опитування чи перевірки домашнього завдання, кожен параграф відкривається креативною назвою та заголовною ілюстрацією чи мікро-проблемою. Це методичний «гачок». Процесуально на занятті цей блок запускає критичне мислення дев'ятикласників. Завдання до ілюстрації чи стартовий кейс змушують учнів «підняти на гора» власний соціальний досвід, виявити межі свого знання й незнання та сформулювати особистісний пізнавальний запит. Учителю не потрібно витрачати час на штучне вигадкування мотиваційних заготовок – підручник пропонує готовий інструмент залучення учнів з перших хвилин заняття.

2. Етап осмислення (опрацювання змісту через діяльність): ядро параграфа.

У традиційній навчальній книзі цей етап зводився б до читання довжелезного тексту. В інноваційній моделі текстовий компонент діє як навігатор, а не репродуктивне джерело. Тексти свідомо позбавлені надмірної академізації та монотонного викладу теорій; контент «розмитий» і роздроблений питаннями на випередження, роботою зі схемами, інфографікою чи витягами із документів. Підручник моделює парну, групову та індивідуальну роботу безпосередньо в процесі читання. Учень не просто споживає інформацію: він аналізує правову норму (через лаконічні коментарі та витяги з актів у підручнику правознавства, що привчає підлітка працювати з першоджерелом) або 20-о колажі політичне чи соціальне явище за допомогою діяльнісних пам'яток у громадянській освіті. Навчальна книга тут виступає в ролі модератора, що веде підлітка кроками дослідження за допомогою розвиненого 20-о колажі 20-ого компонента (апарату засвоєння), де кожне завдання має чітко прописаний порядок дій для самостійного виконання. Особливе місце посідає візуальний ряд (інфографіка, логіко-сміслові схеми, правові навігатори, 20-о колажі), який виконує когнітивну функцію – стискає великі масиви інформації до зрозумілих підлітку моделей, полегшуючи сприйняття матеріалу в умовах дефіциту часу.

3. Етап рефлексії та інтеграції досвіду (практична дія та узагальнення): фінал параграфа.

Компетентнісний урок не може завершитися дзвоником – він має завершитися усвідомленням: *«Що я тепер умію? Як це вплине на моє життя?»*. Тому після основного тексту підручника обов'язково йде блок практичного застосування (експрес-кейси, життєві ситуації, моделювання суспільних дій) та багаторівнева система запитань. Наявність репродуктивних запитань дозволяє учневі швидко перевірити базовий рівень засвоєння фактів і термінів, тоді як відкриті (дискусійні, аналітичні) запитання виводять підлітка на рівень ціннісного самовизначення й узагальнення. Важливим розширенням цього етапу є електронний супровід як фіджитал-компонент підручника. QR-коди забезпечують миттєвий перехід до інтерактивних експрес-тестів для самоперевірки з миттєвим фідбеком та мультимедійних матеріалів (відеороликів, соціальної реклами), що кардинально активізує рефлексію під час дистанційного навчання.

Таким чином, єдина концептуальна основа конструювання підручників з правознавства та громадянської освіти дає змогу досягти важливого ефекту – методичного переносу: учні, звикаючи до чіткого алгоритму роботи на одному предметі / курсі, легко й автономно працюють на іншому, оскільки правила гри, архітектура й логіка діяльності їм абсолютно знайомі. Для вчителя це мінімізує тривалість організаційних моментів і дозволяє сфокусувати кожну хвилину заняття на розвитку суб'єктності та стійкості учнівства в будь-яких, навіть екстремальних умовах.

Методичний кейс «Навчання без кордонів»: організація роботи в укриттях та при дистанційному форматі

Найвищим проявом стійкості навчального процесу є його адаптивність до екстремальних умов. Робота в укриттях під час повітряних тривог або тривалі періоди дистанційного навчання через безпекові загрози вимагають від учителя переформатування традиційного уроку. Підручник у цих ситуаціях стає головним «стабілізатором» навчання.

Для допомоги педагогам пропонуємо методичний кейс **«Навчання без кордонів»**, який містить конкретні алгоритми та сценарії дій для організації самостійної та групової роботи дев'ятикласників за допомогою підручника в нестандартних умовах.

Екстремальний трек 1: Організація навчання в укритті (офлайн-режим, обмежений простір, дефіцит часу)

Головними проблемами укриттів є високий рівень шуму, відсутність інтернет-зв'язку (часто й мобільного), неможливість використовувати дошку чи проєктор, а також психологічна напруга учнівства. За таких умов підручник стає єдиним доступним дидактичним засобом.

Алгоритм дій учителя:

1. Стабілізація та перегрупування: Розсадити учнів мікрогрупами по 3–4 особи (за принципом близькості розташування). Підручник (паперовий або заздалегідь завантажений на смартфон PDF-варіант) має бути один на мікрогрупу для оптимізації взаємодії.

2. Постановка експрес-завдання: Замість читання лекції вчитель оголошує конкретне завдання з апарату засвоєння параграфа, яке орієнтоване на роботу з візуальними джерелами чи мікро-кейсами.

3. Модерація тихої групової роботи: Учні в групах працюють безпосередньо з книгою, обговорюючи проблему на півголосом.

4. Презентація-спіч: Кожна група висловлює одну фінальну тезу.

Приклад завдання для укриття (предмет «Правознавство», тема «Сім'я і права дитини»):

Порядок дій для учнів в укритті:

- 1) організуйте роботу в трійках;
- 2) відкрийте схему «Права та обов'язки батьків і дітей» у параграфі підручника;
- 3) спираючись суто на візуалізовані дані схеми, колективно розв'яжіть мікро-кейс:

15-річна Марина хоче самотійно записатися на курси графічного дизайну, але батьки категорично проти, вимагаючи, щоб вона займалася музикою. Як цей конфлікт пропонує розв'язати закон?

4) сформулюйте спільну відповідь із двох речень (час – 7 хвилин).

Приклад завдання для укриття (курс «Громадянська освіта», тема «Місцеве самоврядування»):

Порядок дій для учнів в укритті:

- 1) опрацюйте в парах фотоколаж підручника «Громада навколо нас»;
- 2) оберіть на малюнках один елемент простору, який підлітки можуть покращити самотійно без залучення фінансування від дорослих, та один елемент, який потребує написання петиції до місцевої ради;
- 3) запишіть ці дві ідеї на аркуші (час – 5 хвилин).

Екстремальний трек 2: Організація навчання в дистанційному форматі (онлайн-режим, асинхронна взаємодія)

При дистанційному навчанні вчитель часто стикається з проблемою «чорних екранів», низької мотивації учнівства та складнощами з утриманням уваги біля монітора. Підручник у синергії з електронним додатком дозволяє структурувати самотійну роботу вдома.

Алгоритм дій учителя:

1. *Перевернуте навчання (Flipped Classroom):* учитель не витрачає час синхронного зум-заняття на переказування параграфа. Учні отримують завдання заздалегідь: ознайомитися з мікро-текстом параграфа та пройти короткий тест в електронному додатку за QR-кодом для самоперевірки.
2. *Синхронний фокус-урок (20 хвилин у Zoom/Teams):* час використовується виключно для обговорення результатів самотійної роботи та виконання практичних вправ. Вчитель ділить клас на сесійні зали для виконання мікро-завдань за підручником.
3. *Асинхронний фідбек:* перевірка виконаних індивідуальних правових алгоритмів або медіадосліджень, надісланих через електронну платформу школи.

Приклад дистанційного завдання (предмет «Правознавство», тема «Права людини»):

Порядок дій для учнів в онлайн-форматі:

- 1) в асинхронному режимі опрацюйте текст параграфа про міжнародні механізми захисту прав людини;
- 2) зчитайте QR-код наприкінці сторінки, перейдіть до хмари та перегляньте 3-хвилинне анімаційне відео про роботу Європейського суду з прав людини;
- 3) на основі підручника та відео заповніть онлайн-форму «Алгоритм подання скарги до ЄСПЛ» (з 4 обов'язкових кроків).

Приклад дистанційного завдання (курс «Громадянська освіта», тема «Вибори та демократія»):

Порядок дій для учнів в онлайн-форматі:

- 1) під час синхронної роботи в сесійних залах Zoom (групи по 4 особи) відкрийте вміщену в параграфі пам'ятку «Аналізатор виборця» та колективно проаналізуйте запропоновані короткі тези передвиборчих програм умовних кандидатів;
- 2) спираючись на критерії пам'ятки, зафіксуйте у спільному гугл-документі групи дві ознаки популістських обіцянок та один реальний факт, який піддається перевірці (на виконання завдання – 10 хвилин, після чого представник групи презентує результат на головному екрані).

Таким чином, сучасний підручник із суспільствознавчих дисциплін у 9 класі НУШ виступає не просто матеріальним атрибутом чи пасивним джерелом інформації, а фундаментальним чинником забезпечення дидактичної стійкості, стабільності та неперервності вітчизняного освітнього простору в кризових умовах. Завдяки реалізації єдиної діяльнісної та людиноцентричної концепції навчання, чіткій проблемно-орієнтованій структурі текстового компонента, розвиненому діяльнісному апарату засвоєння знань та органічній інтеграції з хмарними цифровими додатками, нова навчальна книга успішно трансформується у процесуальну модель компетентнісного навчального заняття. Це забезпечує високий рівень суб'єктності й автономії дев'ятикласників

в освітньому процесі, активізуючи їхню здатність до самостійного та партнерського «відкриття» правових і громадянських сенсів навіть за мінімального безпосереднього керівництва з боку педагога.

Запропонований нами інструментарій, зокрема методичний кейс «Навчання без кордонів», переконливо доводить: за умови раціонального, алгоритмізованого використання дидактичного потенціалу сучасного підручника, вчитель набуває здатності гнучко й ефективно координувати пізнавальну діяльність підлітків у будь-яких нестандартних форматах. Будь то специфічний та обмежений офлайн-простір захисних споруд під час повітряних тривог чи складні умови асинхронної дистанційної взаємодії в мережі, підручник слугує надійним стабілізатором навчання. Такий підхід дозволяє не лише нівелювати хронічні безпекові ризики, а й успішно трансформувати зовнішні екстремальні виклики сьогодення на унікальний і практико-орієнтований досвід формування життестійкості, громадянської відповідальності, самоорганізації та правової культури учнівства.

Висновки до Розділу 1.

Комплексний теоретико-методичний аналіз особливостей впровадження Державного стандарту базової середньої освіти в 9 класі Нової української школи (на прикладі навчального предмета «Правознавство» та курсу «Громадянська освіта») дає змогу сформулювати низку засадничих висновків:

1. Концептуальна єдність за змістової автономії дисциплін. Успішна реалізація галузевих завдань суспільствознавчої компоненти в 9 класі можлива лише за умови чіткого усвідомлення вчителем різної дидактичної природи цих дисциплін. Синхронізація навчання полягає не в механічному поєднанні чи злитті їхнього змісту, а в реалізації діалектичного взаємозв'язку. У цьому тандемі предмет «Правознавство» забезпечує фундаментальне вивчення нормативно-правової опори, формування правової грамотності та чітких алгоритмів правозастосування («буква закону»), тоді як курс «Громадянська освіта» створює відкритий простір для ціннісного самовизначення, розвитку

критичного мислення та практичної партисипації підлітків у житті суспільства («дух демократії»).

2. **Подолання інформаційного дублювання контенту.** Наявність у чинних модельних навчальних програмах обох дисциплін суттєвих масивів «тем-близнюків» вимагає від учителя відмови від лінійного викладу матеріалу на користь технології функціонально-цільового розмежування змісту. Застосування спеціально розробленого дидактичного інструментарію (зокрема, порівняльних таблиць-навігаторів та матриць інтеграції) дає змогу уникнути штучного перевантаження дев'ятикласників однотипною інформацією. Це трансформує потенційне рутинне повторення матеріалу на послідовний, багаторівневий трек розвитку ключової громадянської та соціальної компетентності учнівства.

3. **Ефективність методів навчання в умовах жорсткого часового дефіциту.** З огляду на гранично малий часовий ресурс, виділений на опанування кожної з дисциплін (по 17 годин на навчальний рік), традиційні довготривалі інтерактивні форми роботи є неефективними. Оптимальним розв'язанням цієї проблеми буде впровадження інструментальних експрес-технологій. Чітко алгоритмізований порядок дій у межах мікро-кейсів, експрес-дискусій за правилами, деконструкції медіатекстів та аналізу документальних і візуальних джерел уможливорює досягнення запланованих результатів навчання безпосередньо в межах жорсткого таймінгу заняття, активізуючи мислення підлітків без втрати темпу.

4. **Підручник нового покоління як чинник безпеки, стійкості та моделювання навчального заняття.** В умовах кризових соціокультурних та безпекових викликів сьогодення, сучасний підручник перестає бути пасивним носієм інформації й перетворюється на живу процесуальну модель заняття й головного гаранта безперервності освіти. Завдяки побудові параграфів на принципах діяльнісного підходу (цикл *Актуалізація — Мотивація — Опрацювання змісту — Рефлексивна дія*), високому рівню когнітивної візуалізації контенту та гібридному фіджитал-зв'язку з хмарним електронним

супроводом, паперова книга забезпечує максимальну автономність пізнавальної діяльності підлітків. Це дозволяє ефективно й безболісно моделювати якісний освітній процес як в обмеженому просторі захисних споруд укриттів, так і в умовах асинхронної дистанційної взаємодії.

5. Запропонована в першому розділі теоретико-методична матриця синхронізації та диференціації суспільствознавчих дисциплін у 9 класі закладає надійний концептуальний фундамент для розгортання конкретних методичних практик Нової української школи. Водночас реальну дидактичну життєздатність та ефективність розроблених методичних моделей, інструментальних експрес-технологій та фіджитал-можливостей сучасного підручника остаточно перевірить і підтвердить широка освітня практика, що розпочнеться з масовим введенням в освітній процес 9 класів закладів загальної середньої предмета «Правознавство» та курсу «Громадянська освіта» в 9 класі з 9 класу вже з 2026–2027 навчального року.

Декларація про використання інструментів штучного інтелекту (AI Statement)

Авторка засвідчує, що під час підготовки та технічного редагування матеріалів Розділу 1 було частково використано інструменти штучного інтелекту (велика мовна модель Gemini). Технології ШІ застосовувалися як допоміжний апарат для автоматизації редакційних процесів – лінгвістичної вичитки, стилістичного шліфування та коректури авторського тексту; оптимізації структурної архітектури підрозділів; технічного конструювання та графічного форматування дидактичних таблиць-навігаторів і порівняльних матриць. Використання штучного інтелекту не вплинуло на змістову сутність роботи. Всі концептуальні ідеї, методологічні підходи, авторські алгоритми розведення змісту двох дисциплін, методичні рекомендації та сценарії практичних кейсів є результатом виключної творчої та науково-методичної діяльності авторки. Генеративні функції ШІ для створення автентичного тексту чи заміни авторських ідей не застосовувалися.

Список використаних джерел

1. Громадянська освіта : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти / О.І. Пошетун, О. В. Дудар, В. Ю. Кришмарел, Т. О. Ремех. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. 112 с. (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України, наказ № 110 від 27.01.2026). URL : <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>

2. Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 6–9 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт. Васильків І. Д., Кравчук В. М., Танчин І. З.). «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 19.12.2024 № 1768). URL : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2024/Model.navch.prohr.5-9.klas-2024/30-12-2024/hromadyanska-osvita-6-9-kl-vasylkiv-ta-in-30-12-2024.pdf>
3. Модельна навчальна програма для 6-9 класів для закладів загальної середньої освіти (авт. О. І. Пометун, О. В. Дудар, Н. П. Клименко, В. Ю. Кришмарел, Т. О. Ремех «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.07.2025 № 1043). URL : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-gromadianska-osvita-6-9.pdf>
4. Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 6–9 класи» для закладів загальної середньої освіти. Автори: Охредько О. Е., Майорський В. В., Коломєєць Л. Г. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 28.08.2025 р. № 1192). URL : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/modelna-navcalna-programa-go-6-9-oxredko-oe-maiorskii-vv-kolomjejec-l-g.pdf>
5. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти Автори: Пометун О.І., Ремех Т.О., Рябовол Л.Т. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України Наказ МОН України від 15.05.2025 №732. URL : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>
6. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 Клас» Автори: Наровлянський О. Д., Пузіков Д. О. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України Наказ МОН України від 15.05.2025 №732. URL : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/modelna-narovlianskiix.pdf>
7. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» (автори Н. Дністрянська, В. Майорський, Р. Шеремета) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 28.08.2025 № 1192). URL : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2026/mnp/03/modelna-navcalna-programa-pravoznavstvo-9-klas-avtori-n-dnistrianska.pdf>
8. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» (автори Дашковська О.Р., Муза О.В., Павловська-Кравчук В.А.) «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» (наказ Міністерства освіти і науки України від 28.08.2025 № 1192). URL : <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2026/mnp/03/modelna-navcalna-programa-pravoznavstvo-9-klas-avtori-daskovska-or-muza-ov-pavlovska-kravcuk-va.pdf>
9. Правознавство : підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти / Т. О. Ремех, Л. Т. Рябовол. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. 144 с. (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України, наказ № 110 від 27.01.2026). URL : <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

Розділ 2.

МЕТОДИЧНИЙ ПРАКТИКУМ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Вступ

Реформа загальної середньої освіти, започаткована в межах концепції Нової української школи, актуалізувала переосмислення змісту й цілей громадянської та історичної освітньої галузі. У центрі уваги не лише засвоєння знань, а формування компетентного громадянина, здатного до критичного мислення, відповідальної участі в демократичному житті та взаємодії в різних соціальних контекстах. Згідно з Державним стандартом базової середньої освіти, громадянська освіта має розвивати правову свідомість, соціальну взаємодію та загальну демократичну культуру учнів⁸. Крім того, оновлене з 2022 року законодавство визначає громадянську освіту фундаментом для формування оборонної свідомості, розуміння безпекових викликів, усвідомлення спільних інтересів особистості й держави, а також розвитку навичок активного громадянства⁹.

Навчальний зміст громадянської освіти базується на Типовій освітній програмі¹⁰ та модельних навчальних програмах (МНП)¹¹. Проте міжнародний досвід свідчить: дієвість громадянської освіти визначає не лише програма, а й атмосфера в класі та методи викладання. Важливо те, як саме учні

⁸ Державний стандарт базової середньої освіти (2020). Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

⁹ Пометун О.І. (2023). Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України // Український педагогічний журнал. №2. С. 62–72. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-2-62-72>; Ремех, Т.О. (2023). Становлення освіти для демократії в Україні на межі ХХ–ХХІ століть. Актуальні аспекти змісту суспільствознавчих дисциплін та інноваційні методики і технології їх навчання та викладання. *Topical aspects of social science disciplines and innovative methods and technologies of their learning and teaching: scientific monograph*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing». 244–262. <https://lib.iitta.gov.ua/735492/>; Ремех, Т.О., Серова, Г.В. (2026). Розвиток громадянської компетентності учнів в умовах цифрової та соціальної трансформації суспільства // Інноваційна педагогіка. Вип. 92. Том 2. 39–43. <https://doi.org/10.32782/ip/92.2.7>

¹⁰ Типова освітня програма для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти (2024). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2024/09.08.2024/typova-osvitnya-prohrama-dlya-5-9-klasiv-zzso-1120-vid-09082024.pdf>

¹¹ Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 8 клас» для закладів загальної середньої освіти (Пометун та ін.). (2024). <https://hromadyanska-osvita-8-kl-pometun-ta-in-27082024.pdf>; Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 8 клас» для закладів загальної середньої освіти (Васильків та ін.). (2024). <https://hromadyanska-osvita-8-kl-vasylkiv-ta-in-27082024.pdf>

«проживають» кожен урок, адже громадянськість формується виключно через практику, дію та осмислення власного досвіду. У цьому контексті теоретичні знання про державу чи права людини мають таку ж вагу, як і вміння співпрацювати, аргументувати думку й впливати на життя своєї громади. Саме тому курс громадянської освіти для 8 класу вимагає відходу від традиційного «пояснення теми». Учитель стає фасилітатором, який залучає учнівство до постійної взаємодії, аналізу життєвих ситуацій та рефлексії.

Дієвим засобом реалізації цих завдань є підручник з громадянської освіти для 8 класу (авт. О. Пометун, Т. Ремех, Г. Серова)¹². Це готовий інструмент діяльнісного навчання, який замінює репродуктивну роботу практичним моделюванням суспільних процесів через роботу в групах, дослідження джерел та творчі проєкти. Пропоновані рекомендації допоможуть вчителю повноцінно застосувати інтерактивний формат зазначеного підручника, реалізувати практичний потенціал курсу й забезпечити високі результати навчання.

2.1. Логіка курсу та міжтематичні зв'язки

Підручник «Громадянська освіта» для 8 класу¹³ (далі – підручник) містить 16 параграфів (з яких два – подвійні: §§7–8 та §§12–13), розраховані на один навчальний рік. Перш ніж планувати окремі уроки, вчителю варто побачити курс як цілісну конструкцію, в якій кожна тема працює на спільний результат – формування в учнів активної громадянської позиції. Нижче розкрито внутрішню логіку підручника та зв'язки, які допоможуть побудувати навчання як послідовну розмову, а не набір ізольованих тем.

Три тематичні блоки курсу і їхня послідовність

Матеріал підручника вибудовано за принципом розширення кіл належності учня – від «Я» до «Ми» і далі до інформаційного простору, в якому формується громадянська свідомість.

¹² Громадянська освіта: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти (2025) / О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Г.В. Серова. Київ : Освіта. 96 с. <https://shkola.in.ua/3300-hromadianska-osvita-8-klas-pometun.html>

¹³ Там само

Перший блок – «Людина: хто я і що для мене важливо» (§§ 1–3). Курс починається з найближчого для восьмикласника – з нього самого. Учні осмислюють поняття ідентичності, з'ясовують, як особистісна ідентичність переростає у громадянську, досліджують власні цінності та співвідносять їх із цінностями українського суспільства. Це фундамент: без розуміння себе неможливо зрозуміти, навіщо людина має бути активним громадянином.

Другий блок – «Громада і суспільство: від прав до дії» (§§ 4–13). Це найоб'ємніша частина курсу. Вона розгортається від конституційних прав і обов'язків (§ 4) через засади демократії (§ 5), форми громадянської участі (§ 6), механізми народного волевиявлення (§§ 7–8) до тем, що стосуються якості суспільного життя: різноманітність як ресурс (§ 9), подолання дискримінації (§ 10), реалізація соціальних ініціатив і проєктів (§ 11), сталий розвиток (§§ 12–13). Логіка цього блоку – від знання «що мені належить і що я мушу» до вміння «як я можу змінити ситуацію навколо себе».

Третій блок – «Інформаційний простір: критичне мислення і безпека» (§§ 14–16). Завершальні теми присвячені ролі медіа в демократичному суспільстві, розпізнаванню пропаганди та маніпуляцій, а також приватності й безпеці у віртуальному світі. Цей блок озброює учня інструментами, без яких усе попереднє – цінності, участь, протидія дискримінації – опиняється під загрозою маніпулятивного впливу.

Наскрізнi лінії, що з'єднують блоки

Окрім послідовної структури «Я → Ми → Інформація», підручник містить кілька наскрізних ліній, які проходять крізь усі три блоки і які варто акцентувати учням на різних етапах курсу.

Лінія «Цінності». Вона починається у §2 (особисті цінності), розгортається у § 3 (цінності українського суспільства – свобода, гідність, справедливість), підкріплюється у § 5 (демократія як цінність і спосіб життя), з'являється при обговоренні різноманітності та недискримінації (§§ 9–10), а у § 15 повертається як питання про те, які цінності стоять за медійними повідомленнями. Вчитель може на кожному з цих уроків ставити учням

«ціннісне запитання»: яка цінність тут «працює» і як вона пов'язана з тим, що ми вже обговорювали?

Лінія «Відповідальність». Особиста відповідальність за власний вибір (§1–3) переростає у громадянську відповідальність за долю громади (§6), у відповідальність виборця (§7–8), у відповідальність за подолання дискримінації (§10), у відповідальність ініціатора соціального проєкту (§11), і нарешті – у відповідальність за поширення інформації (§14–15). Ця лінія пов'язує «знати» і «діяти» в кожній темі.

Лінія «Критичне мислення». Хоча окремі параграфи про медіа стоять наприкінці курсу, завдання, що потребують аналізу, оцінювання й аргументації, закладені в підручнику з першого уроку – від рефлексії щодо впливу соцмереж на ідентичність (§1) до аналізу Конституції (§4) і перевірки інформації за алгоритмом (§15). Вчителю варто з самого початку привчати учнів ставити запитання «Звідки я це знаю?» і «Чи може бути інакше?» – тоді §§14–16 будуть не новою темою, а систематизацією вже набутих навичок.

Що це означає для планування уроків

Логіка курсу передбачає поступовий перехід від особистого досвіду учня до ширших суспільних питань. Тому навчання розпочинається з тем, пов'язаних з ідентичністю, цінностями, гідністю, взаємодією з іншими людьми, а далі охоплює проблеми громади, держави, демократії, прав людини, медіа та громадянської участі. Така побудова курсу вимагає від учителя постійно пов'язувати навчальний матеріал із життєвими ситуаціями, зрозумілими й близькими восьмикласникам. Для учнів цього віку важливо бачити практичний сенс того, що вони вивчають, і можливість застосувати набуті знання та вміння у власному житті.

Розуміння цієї логіки дає вчителю кілька практичних орієнтирів. По-перше, кожен наступний параграф спирається на попередній, тому пропускати теми або суттєво змінювати їхню послідовність не рекомендується. По-друге, на початку кожного уроку корисно витратити дві-три хвилини на «місточок» – коротке нагадування учням, як нова тема пов'язана з попередньою (наприклад,

перед §6 нагадати, що права з §4 потребують не лише знання, а й дії). По-третє, завершальні уроки з медіаграмотності дають чудову можливість для інтеграційного повторення: учні можуть проаналізувати медійний контент крізь призму цінностей, прав, демократії – усього, що вони вивчали впродовж року. Загалом курс побудовано так, що учень проходить шлях від запитання «Хто я?» до запитання «Що я можу зробити для своєї громади і як мені при цьому не дати себе ошукати?» Якщо вчитель бачить і показує учням цю траєкторію, окремі параграфи перестають бути розрізненими «темами для вивчення» й складаються у цілісну історію про становлення свідомого громадянина.

Діяльнісний характер курсу потребує відповідної організації уроку. Значна частина завдань підручника орієнтована на обговорення, роботу в парах і групах, аналіз джерел, виконання практичних і творчих завдань, моделювання ситуацій, формулювання власної позиції. Це означає, що вчителю важливо не лише «подати» матеріал, а й організувати взаємодію між учнями, продумати способи залучення до роботи всього класу, підтримувати темп і структуру обговорення, допомагати учням формулювати думки й аргументи. Урок громадянської освіти не має перетворюватися на суцільну лекцію або перевірку правильності відповідей. Натомість важливо створювати ситуації, у яких учні та учениці навчаються висловлюватися, слухати інших, ставити запитання, домовлятися і робити висновки.

Особливу роль у курсі відіграє обговорення як спосіб навчання. У його ході учні набувають досвіду демократичної взаємодії, вчать аргументувати свою позицію, сприймати різні точки зору та коректно реагувати на незгоду. Тому вчителю важливо не лише ставити запитання, а й організовувати сам процес спілкування: визначати правила взаємодії, стежити за дотриманням поваги до співрозмовників, підтримувати менш активних учнів, не допускати домінування окремих учасників. У багатьох випадках важливим є не отримання «правильної відповіді», а процес спільного міркування і пошуку аргументів.

Викладання громадянської освіти у 8 класі передбачає постійну роботу з досвідом учнівства. У підручнику значна кількість завдань пов'язана з аналізом

власної поведінки, життєвих ситуацій, взаємин, участі в житті класу, школи чи громади. Це вимагає від учителя уважності й педагогічної делікатності. Не всі учні готові відкрито говорити про особисте, тому важливо уникати примусу до «ширих» відповідей або публічного обговорення приватних ситуацій. Учитель має дбати про те, щоб звернення до особистого досвіду не створювало дискомфорту чи відчуття оцінювання самої дитини. Водночас саме опора на досвід учнів робить навчання громадянської освіти значущим і допомагає пов'язати суспільні поняття з реальним життям.

Окремої уваги потребує робота з чутливими темами, які неминуче виникають у курсі громадянської освіти. Питання ідентичності, гідності, прав людини, війни, дискримінації, соціальної нерівності, конфліктів чи громадянської позиції можуть викликати сильні емоційні реакції або суперечки. За таких умов учителю важливо підтримувати безпечну атмосферу на уроці, у якій учні можуть висловлювати власні думки без страху бути висміяними чи приниженими. Водночас важливо розмежовувати право на власну думку і неприпустимість дискримінаційних висловлювань або проявів неповаги до інших. Робота з чутливими темами вимагає від учителя вміння модерувати складні розмови, утримувати баланс між відкритістю обговорення та дотриманням етичних меж, а також враховувати емоційний стан учнівства в умовах сучасних суспільних викликів.

2.2. Інтерактивний інструментарій підручника

Підручник збудований навколо трьох типів завдань на кожному занятті: *«Обговорімо»*, *«Поміркуймо»* і *«Діймо разом»*, плюс підсумкова рефлексія і домашнє завдання *«Повправляйся»*. Це не просто методичний прийом, а цілісна дидактична логіка: від актуалізації – через опрацювання тексту – до колективної дії та індивідуального підсумку.

Нижче – коментар до кожного типу завдань: що за ним стоїть, як його провести ефективно, на що звернути увагу залежно від класу.

1) Групова робота («Діймо разом»)

Групова робота – основний формат практичної частини кожного заняття. У підручнику вона не є факультативною: завдання рубрики «Діймо разом» передбачають саме роботу в малих групах (3–6 осіб), і їх не можна повноцінно замінити фронтальною бесідою. Такі завдання не лише активізують учнів, а й формують важливі громадянські вміння: домовлятися, слухати інших, розподіляти відповідальність, аргументувати власну думку, ухвалювати спільні рішення.

Наприклад, у § 3 «Цінності громадян / громадянок України» учням пропонується, працюючи в чотирьох групах, обговорити, як певні цінності впливають на поведінку й життя людини, а також підкріпити свої міркування прикладами. Таке завдання передбачає не просте відтворення інформації, а спільне осмислення цінностей через приклади з життя та культури.

Організовуючи групову роботу, учителю важливо: чітко сформулювати завдання; визначити часові межі; за потреби розподілити ролі в групі; нагадати правила взаємодії в групі; забезпечити представлення результатів роботи.

Не слід вимагати чи очікувати від усіх груп однакових відповідей. У громадянській освіті важливими є не тільки результати, а й процес обговорення та аргументації. Корисно також використовувати короткі форми групової роботи. Наприклад, у §1 учні в парах формують запитання до тексту про ідентичність і обговорюють відповіді на них. Така форма роботи допомагає підтримувати увагу до тексту та поступово формує навички осмисленого читання.

Структура типового завдання

Більшість завдань «Діймо разом» побудовані за схемою:

1. Розподіл ситуацій / ролей / матеріалів між групами.
2. Обговорення всередині групи (5–8 хв).
3. Презентація результатів на загал (1–2 хв від групи).
4. Загальне обговорення за підсумковими запитаннями.

Приклад: §7–8 «Демократія і народне волевиявлення» – завдання із ситуаціями А, Б, В (спортивний клуб, мобільні телефони, призові кошти команди). Кожна

група отримує окрему ситуацію, ухвалює рішення, потім порівнює способи: хто проголосував, хто досяг консенсусу, хто залишив рішення за лідером. Розподіл навчального часу представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Тайм-менеджмент виконання завдання

Етап	Орієнтовний час
Формування груп і розподіл завдань	1–2 хв
Робота в групах (обговорення, фіксація)	5–8 хв
Презентація (кожна група)	1–2 хв × кількість груп
Загальне обговорення	3–5 хв

Важливо! Якщо груп 4–5, їхні звіти потребуватимуть 8–10 хв – це більше, ніж залишиться на обговорення. Вирішення: одна група доповідає, решта доповнюють або не погоджуються.

Типові труднощі

Нерівномірна участь. У кожній групі знайдеться один-два учні, які виконують усю роботу. Дієвий вихід: розподіл конкретних ролей перед початком (доповідач, стенографіст, хронометрист, опонент).

Поверхові відповіді. Групи нерідко дають очікувану «правильну» відповідь, не розгортаючи аргументів. Як зарадити: ставити уточнювальне запитання «Чому саме так? Що станеться, якщо не так?».

Несинхронна готовність. Одна група завершила за 3 хвилини, інша ще в процесі. Дієвий вихід: давати додаткове запитання групам, що закінчили першими («А якби ситуація була ось такою – рішення змінилося б?»).

Адаптація для різних класів

Клас із низькою мотивацією: скоротіть кількість груп до 3, ситуації оберіть найближчі до шкільного досвіду учнів (вибори старости, розподіл класного бюджету).

Клас із сильними пізнавальними можливостями: замість готових ситуацій запропонуйте учням сформулювати ситуацію демократичного вибору зі свого досвіду, а потім розв'язати її.

2) Дискусії та обговорення («Діймо разом»)

Одним із ключових видів діяльності в курсі є дискусія. Вона допомагає учням навчитися формулювати позицію, слухати інших, працювати з аргументами й розуміти складність суспільних питань.

Підручник містить різні формати дискусій – від коротких обговорень до мінідебатів. Наприклад, у §2 учням пропонується обрати одне з двох проблемних запитань: Чи може людина існувати без цінностей?; Чи можна взаємодіяти з людиною, коли ваші цінності різняться?.

Далі учні мають сформулювати аргументи «за» і «проти», визначити власну позицію та провести міні дискусію. Такі завдання важливі тим, що навчають бачити проблему з різних боків і розуміти, що суспільні питання не завжди мають однозначне розв'язання.

Проводячи дискусію, учителю варто: нагадати правила спілкування; заохочувати аргументацію; не оцінювати думки учнів як «правильні» чи «неправильні»; підтримувати менш активних учасників; стежити за дотриманням поваги одних до інших.

Особливо важливо уникати ситуації, коли дискусія перетворюється на суперечку або змагання. Мета таких завдань – не переконати будь-якою ціною, а навчитися міркувати й взаємодіяти.

Дискусійний формат у підручнику має дві основні форми: структуроване голосування з аргументацією (§14, завдання 3) і аналіз позицій у групах із подальшим зіставленням (§9, §15).

Структуроване голосування: §14 «Інформація в демократичній державі»

Завдання 3 пропонує по чергово голосувати «так / ні» щодо тверджень про медіа (наприклад: «Медіа транслюють лише достовірну інформацію»). Після кожного голосування – аргументація, за потреби – мінідискусія.

Як провести:

Оголосіть твердження – дайте 20–30 секунд на індивідуальне міркування.

Голосування: руки / картки / вставання. Важливо – одночасно, щоб не було ефекту наслідування.

Попросіть пояснити 1–2 учнів з кожного табору. Не оцінюйте – фіксуйте аргументи.

Якщо думки розділилися – запустіть міні дискусію (2–3 хв): сторони ставлять одна одній запитання.

Тайм-менеджмент: чотири твердження $\times$ (голосування + аргументи) = 12–15 хв. Якщо часу мало, оберіть 2 найбільш дискусійних твердження.

Аналіз позицій: §7–8 «Тест на демократію» і §9 «Різноманітність»

Формат: групи отримують різні тексти (конституційні положення уявних країн або ситуації дискримінації), аналізують їх за спільними критеріями і порівнюють висновки. Це не суперечка між групами – це колективне дослідження.

Типова помилка: учні зачитують текст замість того, щоб його аналізувати. Дієвий вихід: перед початком дати 2–3 конкретних запитання для аналізу – «Хто має право голосу? Чи є голосування таємним? Чи є обмеження?»

3) Рольові елементи та моделювання

У підручнику використовуються рольові елементи й моделювання практичних громадянських ситуацій. Вони допомагають учням «прожити» певний досвід і зрозуміти механізми суспільної взаємодії.

Наприклад, форзаци підручника містять алгоритми: участі в органах шкільного самоврядування; організації благодійної акції; волонтерської діяльності. Ці матеріали можна використовувати не лише як інформаційні, а і як основу для моделювання діяльності. Учитель може запропонувати учням: спланувати умовну благодійну акцію; визначити ролі учасників; підготувати інформаційне повідомлення; обговорити можливі труднощі; змоделювати засідання учнівського самоврядування. Такі завдання особливо цінні тим, що поєднують навчання з реальними практиками громадянської участі.

У §3 є завдання, які фактично передбачають моделювання громадянської та медійної діяльності. Наприклад, створення медіаповідомлення про майбутнє України у формі новини, реклами, відео, посту в соцмережах чи музичного кліпу. Виконуючи це завдання, учні: моделюють діяльність журналістів, блогерів, громадських комунікаторів; обирають способи впливу на аудиторію; вчаться формувати громадянські меседжі. Вчитель може посилити рольовий компонент, запропонувавши групам: представити себе як редакцію медіа; створити «соціальну кампанію»; визначити цільову аудиторію повідомлення.

Водночас рольові елементи не мусять перетворюватися на театралізоване «розігрування сценок». Їхнє головне завдання – допомогти зрозуміти ситуацію, позиції учасників і способи взаємодії.

У підручнику рольова гра реалізована передусім у §7–8: імітація виборів сільського / міського голови з кандидатами, довіреними особами, виборцями та лічильною комісією. Це найбільш розгорнутий рольовий сценарій підручника.

Як провести виборчу імітацію (§7–8)

Підготовка (1–2 хв): оберіть 3 кандидатів і по одній довірений особі. Решта класу – виборці. Підготуйте бюлетені (достатньо аркушів паперу з іменами кандидатів).

Передвиборчі промови (6–9 хв): кожен кандидат виступає 2–3 хв. Довірена особа може доповнювати або відповідати на запитання.

Голосування і підрахунок (3–4 хв): лічильна комісія з 2–3 учнів.

Оголошення результатів.

Рефлексія (4–5 хв): підсумкові запитання підручника: Чому саме цей кандидат виграв? Що відчули під час голосування? Чи кожен голос є важливим?

Зверніть увагу, якщо час обмежений: скоротіть до 2 кандидатів і 2-хвилинних промов. Програмні тези підручника можна не змінювати – вони вже підібрані так, щоб кожна з трьох програм мала і сильні, і слабкі сторони.

Важливо! Рольова гра вимагає психологічної безпеки. Учні, які програли вибори, можуть відреагувати гостріше, ніж очікується. Підкресліть перед початком: ми граємо ролі, оцінюємо процедуру, а не особистості.

4) Робота з джерелами

Підручник систематично залучає учнів до роботи з різними типами джерел: текстами; статистичними даними; інфографікою; цитатами; візуальними матеріалами; медіатекстами.

Джерела в підручнику – це переважно соціологічні дані (§1, Джерела 1–2), візуальні матеріали (§9, картини виставки), нормативні тексти (Конституція, Виборчий кодекс) та інфографіка (§14, §15). Їх не потрібно читати вголос – вони призначені для аналізу.

Три рівні роботи з джерелом:

Рівень 1. Що в джерелі? *Учні описують, що бачать / читають, без оцінок.*

Рівень 2. Що це означає? *Учні інтерпретують дані в контексті теми заняття.*

Рівень 3. Що з цього виходить? *Учні роблять висновок або ставлять запитання.*

Приклад: §1, завдання 6 – соціологічні дані КМІС і «Рейтингу»

Завдання пропонує проаналізувати дані опитувань про громадянську ідентичність українців (2022 р.), що передбачає не лише читання статистики, а й її інтерпретацію: про що свідчать ці дані; як вони могли змінюватися; який висновок можна зробити.

Типова помилка – учні просто зачитують відсотки. Дієве вирішення – це запитання: 1) на спостереження: *Які три показники вас найбільше здивували?*; 2) на інтерпретацію: *Чому, на вашу думку, у 2022 р. 84,6 % назвали себе насамперед громадянами України?*; для висновку: *Як ці дані пов'язані з темою гідності та ідентичності, яку ми розглядали?*

Приклад: § 3 рубрика «Мовою джерел» – учні працюють із: статтею 3 Конституції України; уривком з «Оди до радості»; мистецьким проектом Джеймса Коломіна; інтерактивним маршрутом «Символи незалежної України»; висловлюваннями Ліни Костенко; фрагментами промов Елеонори Рузвельт і

Кофі Аннана. Тут завдання передбачає: визначення провідної цінності; пояснення її змісту; оцінювання її актуальності; встановлення зв'язку між цінностями та майбутнім України. Це приклад комплексної роботи з різними типами джерел – нормативними, літературними, публіцистичними, візуальними й медійними.

Приклад: §15 – алгоритм перевірки інформації

Завдання 3–5 ведуть учнів від перегляду відео → до складання власних порад → до зіставлення з готовим алгоритмом → до аналізу реальної новини. Це рідкісний у підручниках приклад повного дидактичного циклу: від індукції до застосування.

Тайм-менеджмент: завдання 3–5 разом займають 15–18 хв. Якщо урок 45 хв, їх доцільно розподілити: завдання 3–4 на одному уроці, завдання 5 (аналіз реальної новини) – на початку наступного як актуалізація.

Для багатьох восьмикласників така робота є складною. Тому вчителю доцільно: пропонувати алгоритм аналізу; ставити допоміжні запитання; пояснювати незнайомі поняття; допомагати знаходити головну думку; організовувати попереднє обговорення в парах. Важливо, щоб учні поступово переходили від простого пошуку інформації до її інтерпретації та оцінювання.

5) Рефлексія («Підсумуймо»)

Рефлексія є обов'язковою складовою діяльнісного уроку громадянської освіти. Вона допомагає учням усвідомити власний досвід, зміни у власних поглядах і значення вивченого матеріалу. Рефлексія може бути: усною або письмовою; індивідуальною, парною чи колективною.

Підсумкова частина параграфів підручника включає рефлексію. Це не формальне завершення уроку, а змістовна вправа, яка потребує окремого часу. Важливо, щоб така вправа була короткою, регулярною й пов'язаною зі змістом діяльності на уроці. Приклади рефлексії наведено в таблиці 2.2.

Формат та приклади рефлексивних завдань

Формат рефлексії	Де в підручнику	Як провести
Вільне письмо (3 хв)	§1.	Продовжити одне з речень: «Для мене гідність...» або «Моя громадянська ідентичність проявляється в тому, що я...». Учні пишуть, 2–3 зачитують уривки.
Тест / зіставлення	§7–8.	Зіставити принципи виборчого права з їх змістом. Це не рефлексія в чистому вигляді, але фіксує засвоєне.
Відкрите запитання для загалу	§14.	Які чинники можуть вплинути на те, як подають інформацію?. Можна провести як «останнє слово»: кожен висловлює одну думку без обговорення.
Короткий письмовий висновок	§15.	Сформулювати зв'язок між маніпуляцією, пропагандою й інформаційною війною. Дати 3–4 хв на письмо, потім почути 2–3 варіанти.

Типова помилка. Рефлексією, яка є важливою частиною навчання учнів, вчителі часто нехтують через брак часу наприкінці уроку. Тому варто планувати це заздалегідь, скоротивши, наприклад, презентацію груп, а не проведення рефлексії, адже вона закріплює результати навчання та висвітлює наступні кроки в поступі учнів.

6) Практичні ситуації

Значна частина завдань підручника побудована на аналізі практичних ситуацій, близьких до життєвого досвіду восьмикласників. Це допомагає зробити громадянську освіту практично значущою й зрозумілою. Саме така організація роботи поступово формує в учнів здатність до відповідального громадянського мислення й дії.

Практичні ситуації – це завдання, де учні не аналізують чужий досвід, а діють: складають медіадіаграму свого медіапростору (§14, завд. 1), пишуть пост для соцмережі з різних позицій (§14, завд. 2), шукають фейки на StopFake (§15, завд. 2). Це найбільш вимогливий тип завдань і найбільш цінний.

Приклад: §14, завдання 2: пост із чотирьох позицій

Чотири групи пишуть пост про одну й ту саму подію з різних позицій: позитивна, негативна (перша), негативна (друга), нейтральна. Після презентації – клас визначає, яка позиція стоїть за кожним постом.

Чому це важливо методично: учні на власному досвіді переконуються, що «об’єктивна» подача інформації – це вибір. Жодна кількість пояснень не дасть цього ефекту так, як 3 хв написання «нейтрального» посту про спірну тему.

Тайм-менеджмент: написання посту – 4-5 хв, презентація і вгадування – 6–8 хв, обговорення – 3 хв; разом 13–16 хв. Це завдання може бути центральною частиною уроку.

Приклад: §15, завдання 2: аналіз фейку на StopFake

Групи самостійно відкривають сайт StopFake, обирають новину і аналізують її за схемою: у чому суть маніпуляції, який прийом використаний. Це завдання потребує доступу до інтернету. Якщо інтернету немає: підготуйте роздруківки 2–3 розвінчаних фейків із StopFake заздалегідь. Учні аналізують роздруківки – ефект той самий.

Адаптація для слабшого класу Замість відкритого пошуку на StopFake надайте учням конкретну підготовлену заздалегідь новину і формулюйте запитання покроково за алгоритмом із завдання 4: спочатку «Хто автор?», потім «Які факти наведено?» і т.д.

Загальні рекомендації щодо планування уроку

Авторки підручника не передбачали, що всі завдання кожного параграфа будуть виконані повністю за один урок. Вони керувалися логікою така: «Обговорімо» і «Поміркуймо» – обов’язкові (це введення і опрацювання тексту), «Діймо разом» – на вибір 1–2 завдання з поданих, «Підсумуймо» – обов’язкове (таблиця 2.3).

Раціональний розподіл завдань у межах уроку

Принцип вибору	Що це означає на практиці
Один активний формат за урок	Якщо плануєте рольову гру (§7-8) – не додавайте ще й групову роботу з ситуаціями. Зробіть рольову гру повністю.
Складніші завдання – для сильніших класів	Завдання 2 §14 (пост із позицій) і завдання 2 §15 (StopFake) вимагають самостійності. У класі з низькою мотивацією їх варто скоротити або структурувати докладніше.
Рефлексія – не жертва часу	Плануйте 5 хв на рефлексію заздалегідь, а не за залишковим принципом.
Е-додаток – не обов'язок	Завдання е-дodatка (відео, тести) можна давати як домашнє завдання або використовувати вибірково для тих, хто хоче поглибитися.

Важливо! Підручник уже містить методично продуманий інструментарій. Завдання вчителя – не додавати нові вправи, а вміло обирати з наявних, розподіляти час і налаштовувати складність під конкретний клас.

2.3. Проєктна майстерня: організація учнівських соціальних ініціатив і мініпроєктів

Одним із важливих завдань громадянської освіти є створення умов для реальної участі учнів / учениць у житті класу, школи та громади. Саме тому в курсі значну увагу приділено соціальним ініціативам і мініпроєктам, які допомагають восьмикласникам перейти від обговорення суспільних проблем до практичних дій. Особливо важливим у цьому контексті є § 11 підручника, присвячений громадянській участі, волонтерству та суспільним ініціативам.

Для учнів 8 класу найбільш ефективними є короткострокові, конкретні й практично значущі ініціативи, пов'язані з реальним життям школи або громади. Не варто орієнтувати восьмикласників на складні довготривалі проєкти, які потребують значних ресурсів чи тривалої організації. Натомість доцільно працювати з невеликими соціальними діями, результат яких учні можуть побачити відносно швидко.

Організацію учнівської ініціативи доцільно вибудовувати поетапно. Першим кроком є визначення проблеми або потреби, яка є зрозумілою та близькою для учнів. Це можуть бути питання шкільного середовища, взаємодії між учнями, інформаційної безпеки, допомоги іншим, підтримки військових, екології, ставлення до тварин, дозвілля дітей тощо. У §11 «Соціальні ініціативи і проєкти» учням пропонується поміркувати над тим, кому саме вони хочуть допомогти, які потреби існують у громаді та як можна долучитися до їх розв'язання. Параграф містить завдання, яке за своєю логікою є повноцінним проєктним циклом: учні аналізують чужі проєкти (завдання 2), розробляють власний (завдання 3) і голосують за найбільш привабливий. Проте завдання подане як одне заняття, тоді як реальна реалізація навіть короткострокової ініціативи потребує щонайменше 3–4 тижнів позакласної роботи (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4.

Урочна та позаурочна реалізація проєкту

Завдання §11 (урочна форма)	Мініпроєкт (позаурочна реалізація)
Група розробляє ідею і план	Група реалізує хоча б один конкретний крок
Результат – усна презентація або постер	Результат – реальна зміна або реальний продукт
Тривалість – 1-2 уроки	Тривалість – 3-4 тижні
Оцінюється якість планування	Оцінюється і планування, і виконання, і рефлексія

Важливо! Мініпроєкт не вимагає великих ресурсів і складної організації. Реалістичний масштаб для 8 класу: одна акція або один продукт (плакат, відео, збір речей, інформаційна кампанія в школі) за 3–4 тижні. Алгоритм виконання мініпроєкту §11 подано на схемі 2.1.

Алгоритм реалізації мініпроєкту: 5 кроків

Алгоритм побудований так, щоб органічно продовжувати завдання §11: крок 1 відповідає завданню 3 підручника, кроки 2-5 – це реалізація поза уроком.

1	Вибір проблеми і формування команди (урок, 20–25 хв) Кожна група (4–5 учнів) визначає соціальну проблему, яку хоче розв’язати. Проблема має стосуватися реального контексту – школи, класу або найближчої громади. Команди представляють ідеї, клас голосує – які 2–3 ідеї варто реалізувати.
2	Планування (1–2 уроки або позаурочний час) Команда заповнює «Карту проєкту» (шаблон нижче): мета → конкретні кроки → ресурси → хто відповідає → терміни. Учитель / учителька переглядає карту і дає зворотний зв’язок до початку реалізації.
3	Реалізація (2–3 тижні позаурочно) Команда виконує заплановані кроки. Учитель / учителька виступає координатором, а не керівником: відповідає на запитання, допомагає з доступом до ресурсів, але не підмінює рішення учнів.
4	Публічна презентація результатів (урок або шкільний захід, 15–20 хв) Команда представляє: що зробила, що вийшло і що ні, що б зробила інакше. Формат вільний: усна розповідь, постер, відео, слайди. Важливо – не приховувати труднощі, а чесно говорити про них.
5	Рефлексія і самооцінка (15–20 хв) Кожен учасник / учасниця індивідуально заповнює аркуш рефлексії, потім команда обговорює підсумки разом. Учитель / учителька підсумовує і дає підсумковий зворотний зв’язок.

Карта проєкту: шаблон для учнів

Схема 2.1. Алгоритм реалізації мініпроєкту

Наступним етапом є обговорення можливих рішень. Тут важливо допомогти учням перейти від загальних побажань до конкретної й реалістичної ідеї. Карта проєкту – це простий інструмент планування, який заповнює команда на кроці 2, щоб перевести загальну ідею в конкретні дії (таблиця 2.5.).

Таблиця 2.5.

«Карта» проєкту

Питання	Відповідь команди
Яку проблему ми розв’язуємо?	(наприклад: у школі немає місця для відпочинку на

	перервах)
Яка наша мета?	(що зміниться після нашого проєкту?)
Що конкретно ми зробимо?	(3–5 конкретних дій, без загальних слів)
Які ресурси нам потрібні?	(час, матеріали, люди, дозволи)
Хто за що відповідає?	(ім'я + конкретний крок)
Коли кожен крок має бути виконаний?	(дати або тижні)
Як ми зрозуміємо, що досягли мети?	(вимірюваний результат)

Важливо! Запропонуйте командам сформулювати мету одним реченням за схемою: «Ми хочемо зробити [конкретна дія], щоб [конкретний результат] для [конкретна аудиторія]». Це допомагає уникнути розмитих формулювань на зразок «зробити школу кращою».

Розподіл ролей у команді

Розподіл ролей – це обов'язковий елемент реалізації соціальної ініціативи/мініпроєкту. Він унеможливорює ситуацію, коли один учень робить усе, а решта чекає. Ролі визначаю на кроці 2 і фіксують в карті проєкту (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6.

Розподіл ролей у команді проєкту

Роль	Основні функції	Яка людина підходить
Координатор / координаторка	Стежить за виконанням плану, нагадує про дедлайни, веде комунікацію з учителем / учителькою	Організована, яка не боїться нагадувати
Комунікатор / комунікаторка	Контакти із зовнішніми партнерами (організація, адміністрація школи, ЗМІ)	Впевнена в собі, легко знаходить спільну мову
Документатор / документаторка	Фіксує хід роботи, фото/відео, веде записи для презентації	Уважна, любить деталі

Генератор / генераторка ідей	Пропонує нестандартні рішення, коли щось не виходить за планом	Творча, не боїться помилитися
Відповідальний / відповідальна за ресурси	Відстежує, що потрібно і що є в наявності (матеріали, час, люди)	Практична, орієнтована на результат

Якщо команда з 4-х учнів – об'єднайте ролі «генератор ідей» і «відповідальний за ресурси». Якщо 6 учнів – додайте роль «прес-секретаря / прес-секретарки», який відповідає за публічну комунікацію (соцмережі, оголошення).

Важливо! Ролі – не ієрархія. Усі ролі однаково потрібні для успіху проєкту. Це варто проговорити з класом перед початком.

Оцінювання мініпроєкту / соціальної ініціативи

Оцінювання соціальних ініціатив потребує особливого підходу. У громадянській освіті важливо оцінювати не лише кінцевий продукт, а й сам процес діяльності. Доцільно враховувати: активність учня / учениці; відповідальність; уміння працювати в групі; здатність домовлятися; дотримання термінів; якість презентації; самостійність; зв'язок запропонованого рішення з реальною проблемою. Не варто оцінювати учнівські ініціативи лише за масштабністю чи «ефектністю» результату. Для восьмикласників значущим результатом може бути вже сама спроба організувати спільну діяльність, домовитися, розподілити обов'язки та представити власну ідею.

Оцінювання проєктної роботи відрізняється від оцінювання знань: тут важливий не лише результат, а процес і рефлексія. Пропонуємо комплексну модель із трьох складових.

Складова 1. Оцінювання плану (до реалізації проєкту)

Учитель оцінює карту проєкту перед стартом. Це не оцінка у журнал, зворотний зв'язок, який допомагає команді виправити план до того, як вона почне діяти (таблиця 2.7.).

Таблиця 2.7.

Оцінювання плану проєкту

Критерій	Що перевіряємо
Конкретність мети	Чи можна виміряти, чи досягнута мета?
Реалістичність кроків	Чи можна виконати заплановане за 3–4 тижні силами групи?
Розподіл відповідальності	Чи прописано, хто за що відповідає?
Наявність термінів виконання	Чи є конкретні дати для кожного кроку?

Складова 2. Оцінювання презентації результатів

Оцінюється публічний виступ команди після завершення проєкту (таблиця 2.8).

Таблиця 2.8.

Оцінювання презентації результатів

Критерій	Макс. балів	Що оцінюємо
Виконання плану	4	Чи зроблено те, що планували? Якщо ні – чому?
Реальний результат	4	Чи є конкретний продукт або зміна?
Чесна рефлексія	4	Чи назвали труднощі й помилки, а не лише успіхи?
Командна робота	4	Чи виступали всі учасники / учасниці?
Відповіді на запитання	4	Чи може команда пояснити свої рішення?
Разом	20	

Складова 3. Індивідуальна рефлексія (самооцінювання)

Кожен учасник заповнює аркуш рефлексії індивідуально. Це не оцінка, а спосіб осмислити власний внесок і досвід. Приклад аркушу для заповнення учнями:

Запитання для рефлексії	Відповіді
Що я зробив(ла) особисто для проєкту?	

Що мені вдалося найкраще?	
Що було найскладнішим?	
Що б я зробив(ла) інакше?	
Що я навчився / навчилася робити, чого не вмів(ла) раніше?	
Чи хотів(ла) б я взяти участь у наступному проєкті? Чому?	

Часові межі: як вписати мініпроєкт у навчальний рік

Найбільша практична проблема – знайти час. Мініпроєкт не може «з'їсти» уроки, тому основна реалізація відбувається поза класом, а уроки використовують лише для запуску, консультацій і презентації (таблиця 2.9).

Таблиця 2.9.

Варіанти реалізації мініпроєктів

Тиждень	Що відбувається	Де / коли
1 (урок §11)	Завдання 3: команди розробляють ідею і план, голосування за 2–3 ідеї для реалізації	Урок
1–2	Доопрацювання карти проєкту, розподіл ролей	Позаурочно або частина уроку (10–15 хв)
2–4	Реалізація: команди виконують заплановані кроки	Позаурочно, самостійно
3 (за потреби)	Коротка проміжна перевірка: що зроблено, що застрягло	5–7 хв на початку уроку або онлайн
4–5	Підготовка презентації результатів	Позаурочно
5	Публічна презентація і рефлексія	Урок або шкільний захід

Важливо! 3 тижні – мінімально реалістичний термін. Якщо доступний лише 1 тиждень – звужте масштаб до одного кроку: наприклад, не «інформаційна кампанія», а «один якісний пост із перевіреними даними і розміщений публічно». Краще зробити мало, але реально, ніж запланувати багато і не зробити нічого.

Коли в навчальному році запускати мініпроект

Жовтень–листопад – оптимально: клас вже познайомився, але до кінця семестру ще є час.

Лютий–березень – другий зручний момент: між семестрами є природна пауза для запуску.

Уникайте квітень–травень: тиск підсумкових оцінок і ДПА знижує залученість учнів.

Таблиця 2.10.

Типові проблеми і як їх вирішити

Проблема	Причина	Що допомагає
Команда зникає після уроку і нічого не робить	Немає конкретних дедлайнів і зовнішнього нагадування	Коротка перевірка через 1-1,5 тижня: «Що зробили? Що заважає?» (5 хв. на початку уроку)
Одна людина тягне весь проект	Ролі не розподілені або розподіл залишився формальним	Повернутися до карти проекту і перерозподілити завдання; у рефлексії прямо запитати кожного про свій внесок
Адміністрація не дозволяє реалізувати ідею	Учні не узгодили ідею заздалегідь	Перед стартом – коротке листування або усна домовленість з адміністрацією; у плані вказати, що потребує дозволу
Проект виявився нереалістичним	Команда переоцінила свої можливості на кроці планування	Не скасовувати проект, а звужити масштаб: зробити один крок із планованих трьох. Чесно розповісти про це на презентації
Клас не зацікавлений у темі	Тема обрана без реального зв'язку з досвідом учнів	На кроці 1 більше часу приділити пошуку «болючої» проблеми: що насправді дратує, що хочеться змінити тут і зараз

Залучення зовнішніх партнерів

Деякі проєкти потребують взаємодії з організаціями поза школою. Це реалістично, але потребує підготовки.

Хто може бути партнером: місцеві волонтерські організації, бібліотеки, притулки для тварин, організації допомоги ветеранам, екологічні ініціативи, місцеві ЗМІ.

Як встановити контакт: учні самі пишуть листа або повідомлення в соцмережу – це вже частина проєкту. Учитель може попередньо зв'язатися з організацією, щоб підготувати ґрунт.

Що узгодити заздалегідь: що саме учні хочуть зробити, скільки часу це займе в партнера, яка форма участі (разова акція, регулярна допомога).

Важливо! Найпростіший спосіб залучити партнера – написати не «ми хочемо допомогти», а «ми зробимо конкретно ось це за ось такий час і нам потрібно від вас лише ось це». Конкретна пропозиція отримує відповідь набагато частіше, ніж загальний запит.

Таблиця 2.11.

Зв'язок мініпроєкту з іншими параграфами підручника

Тема проєкту	Пов'язані параграфи	Як використати
Волонтерська акція або збір речей	§11 (ініціативи), §6 (участь)	Проєкт ілюструє «драбину участі» з §6: на якому щаблі ваша команда?
Інформаційна кампанія в школі	§14–15 (медіа, фейки)	Команда застосовує алгоритм перевірки інформації з §15 до своїх матеріалів
Екологічна ініціатива	§12–13 (сталий розвиток)	Проєкт — практичне втілення цілей сталого розвитку, які вивчалися в §12–13
Допомога громаді	§6 (участь і відповідальність)	Після проєкту: де на «драбині Харта» ви опинилися — 5, 6 чи 7 сходинка?

Важливо! Найцінніший результат мініпроєкту – це не плакат і не зібрані кошти, а досвід: учні мають відчутти, що можуть щось змінити реально, а не лише на папері. Цей досвід і є основою громадянської компетентності.

2.4. Методичний коментар до практичних завдань підручника (покроковий алгоритм розбору складних вправ)

Практичні завдання є одним із ключових складників курсу громадянської освіти у 8 класі. Саме через виконання таких завдань учні та учениці навчаються аналізувати ситуації, аргументувати власну позицію, працювати з джерелами інформації, взаємодіяти з іншими, ухвалювати рішення та застосовувати набуті знання у практичному контексті. У курсі громадянської освіти практичне завдання не є «додатком» до теоретичного матеріалу або способом перевірки запам'ятовування фактів. Воно виступає основним інструментом формування громадянської компетентності.

Типовими труднощами під час виконання практичних завдань є невміння учнів аргументувати власну думку, схильність до односкладових відповідей, труднощі з формулюванням висновків, недостатній досвід публічного висловлювання або співпраці в групі. Частина учнів може уникати участі в обговоренні через невпевненість або страх помилитися. Тому важливим завданням учителя є створення атмосфери підтримки, у якій учні не боятимуться висловлювати припущення чи власні міркування. У таких випадках ефективними є допоміжні запитання, частково заповнені схеми, робота за зразком, попереднє обговорення в парах або надання мовленнєвих конструкцій для аргументації («Я вважаю..., тому що...», «На мою думку...», «Це можна пояснити тим, що...»).

Під час оцінювання практичних завдань важливо враховувати не лише обсяг відтвореної інформації, а й процес діяльності учня. Критеріями успішності можуть бути: розуміння змісту завдання, уміння пов'язати його з навчальним матеріалом, аргументованість висловленої позиції, здатність аналізувати інформацію, участь у спільній роботі, самостійність висновків, дотримання правил взаємодії та вміння презентувати результати роботи.

Водночас не всі практичні завдання доцільно оцінювати балами. Частина з них має насамперед розвивальний і рефлексивний характер та спрямована на формування досвіду міркування, співпраці й самоусвідомлення.

Організуюючи виконання практичних завдань, учителю варто пам'ятати, що для курсу громадянської освіти важливими є не лише кінцевий результат, а й сам процес спільного обговорення, пошуку рішень, аргументування та взаємодії. Саме у такій діяльності формується досвід демократичної участі, відповідального ставлення до інших та здатність діяти у складних суспільних ситуаціях. Рубрика «Діймо разом» є ядром діяльнісного підходу в підручнику. Проте саме ці завдання часто викликають найбільше труднощів у вчителів через непередбачуваність учнівських реакцій, брак часу на уроці та складнощі з оцінюванням. Нижче наведено детальний методичний розбір трьох найскладніших типів практичних завдань із конкретними прикладами з підручника.

Тип 1. Аналітико-правова робота в малих групах

Приклад: (§ 4): *Об'єднайтеся в 6 груп. Попрацюйте з розділом II Конституції України – кожна група має проаналізувати один із фрагментів розділу (особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні права та обов'язки). Результати відобразіть у таблиці з наведенням прикладів життєвих ситуацій.*

Аналіз та типові труднощі: Завдання вимагає від восьмикласників подвійного перенесення: спочатку зрозуміти складний юридичний текст, а потім «приземлити» його до рівня повсякденних ситуацій. *Типові труднощі:* Учні можуть просто переписувати статті без розуміння; плутати види прав (особливо соціальні та економічні); не можуть навести реалістичні приклади з життя (наводять абстрактні або фантастичні). Крім того, робота 6 груп вимагає жорсткого тайм-менеджменту, інакше презентація результатів забере весь урок.

Способи підтримки учнів:

1. *Попередня адаптація тексту:* Вчителю варто заздалегідь підготувати роздруківки з витягами статей Конституції для кожної групи (або вказати точні номери статей), щоб діти не блукали всім розділом II.
2. *Моделювання:* Перед роботою в групах учитель має разом із класом розібрати один приклад. *Наприклад: «Стаття 53. Кожен має право на освіту. Це культурне право. Життєва ситуація: ви щоранку приходите до школи, або держава забезпечує вас безкоштовними підручниками».*
3. *Консультації:* Під час роботи груп учитель постійно рухається між ними, ставлячи навідні запитання: «А як це право може використати ваша родина?», «Що буде, якщо цього обов'язку не дотримуватися?».

Критерії успішності та оцінювання: Оцінюється не точність цитування Конституції, а: здатність правильно класифікувати право/обов'язок, адекватність і життєвість наведеного прикладу, рівномірний розподіл ролей у групі під час презентації.

Приклад організації роботи (таймінг - 20 хв):

- 3 хв – об'єднання в групи, розподіл витягів із Конституції;
- 10 хв – робота в групах (заповнення таблиці на ватмані або в зошитах);
- 7 хв – бліц-презентації (представник кожної групи називає лише 1-2 найцікавіших приклади, уникаючи зачитування всієї таблиці).

Тип 2. Симуляційні та рольові вправи («Командоутворення»)

Приклад: (§ 11): *Уявіть, що хтось у класі ініціював створення Клубу. Утворіть команди, кожна з яких буде ініціативною групою. Складіть перелік «скарбів» кожної команди (здібності, вміння учасників), поміркувавши, чим вони можуть бути корисними для реалізації ідеї. Обговоріть, чи легко було шукати скарби в собі та в інших.*

Аналіз та типові труднощі: Це завдання спрямоване на розвиток «м'яких навичок» (soft skills) – саморефлексії, емпатії, розуміння синергії в команді. *Типові труднощі:* Підліткам у 13-14 років часто властива невпевненість у собі, страх видатися смішним або, навпаки, надмірна зверхність. Учні можуть

казати: «У мене немає жодних скарбів/талантів» або знецінювати здібності однокласників.

Способи підтримки учнів:

1. *Розширення поняття «талант»:* Наголосіть, що «скарб» – це не лише вміння співати чи програмувати. Вміння уважно слухати, жартувати і знімати напругу, малювати схеми, домовлятися, бути пунктуальним — це надзвичайно важливі ресурси для команди.
2. *Метод «Дзеркало»:* Якщо учень не може знайти в собі «скарб», запропонуйте групі допомогти йому: «А що, на вашу думку, найкраще виходить у Максима?». Це потужний інструмент підтримки самооцінки.

Критерії успішності:

- У переліку «скарбів» залучено ресурси *усіх* членів команди (немає «зайвих» учасників).
- Учні можуть логічно пояснити, як саме певний «скарб» (наприклад, почуття гумору) допоможе в реалізації проєкту (наприклад, допоможе вирішувати конфлікти під час роботи).
- Глибина рефлексії на етапі обговорення.

Приклад організації роботи: Замість простого запису в зошит, можна дати командам великі аркуші, де кожен учасник обводить свою долоню і всередині пише свій «скарб». Потім ці «долоні» з'єднуються лініями до центру аркуша, де записана мета їхнього уявного Клубу. Це візуалізує концепцію спільного ресурсу.

Тип 3. Аналіз медіаконтенту та цифрових слідів

Приклад: (§ 15): *Уявіть, що в соцмережах поширюється новина про новий вид смертельного вірусу, від якого немає ліків, а уряд приховує інформацію... Чи є це прикладом маніпуляції? Які ознаки маніпуляції ви виявили? Або завдання: Працюючи в групах, відкрийте сайт StopFake, виберіть новину і з'ясуйте суть маніпуляції.*

Аналіз та типові труднощі: Завдання формує критичне мислення в умовах інформаційного шуму. *Типові труднощі:* Учні часто інтуїтивно відчують, що

інформація брехлива, але не можуть вербалізувати *ознаки* маніпуляції. Під час самостійного пошуку на сайті StopFake діти можуть обрати занадто складні політичні фейки, контекст яких їм незрозумілий.

Способи підтримки учнів:

1. *Опорний алгоритм*: Запропонуйте учням чек-лист емоцій. Якщо новина викликає різкий страх, паніку, агресію або надмірну радість (теорія змови, «уряд приховує») – це перший маркер маніпуляції.
2. *Фільтрація контенту (для роботи зі StopFake)*: Замість того, щоб відправляти учнів у вільне плавання сайтом, учитель може заздалегідь підібрати 3-4 посилання на розбори фейків, які близькі та зрозумілі підліткам (теми освіти, соцмереж, популярних міфів чи здоров'я).

Критерії успішності:

- Учень спирається не на емоції («я так відчую»), а на факти і маркери («тут немає джерела інформації», «тут емоційна лексика», «посилання веде на невідомий блог»).
- Здатність визначити *мету* створення фейку (заробити на кліках, посіяти паніку, дискредитувати когось).

Приклад організації роботи: *Етап 1 (Загальне коло - 5 хв)*: Фронтальний розбір ситуації з вірусом. Вчитель записує на дошці маркери маніпуляції, які називають діти. *Етап 2 (Робота в парах - 10 хв)*: Роздати роздруковані (або виведені на екран) короткі фейкові новини з сайту StopFake (без самого викриття). Завдання пари – знайти в тексті маркери маніпуляції, спираючись на список на дошці, і припустити, як цю новину можна спростувати. *Етап 3 (Дебрифінг - 5 хв)*: Вчитель показує реальне спростування зі StopFake, учні порівнюють його зі своїми висновками.

Важливо! Спільна риса всіх складних завдань у курсі – вони не мають єдиної «правильної» відповіді. Їхня цінність полягає в процесі взаємодії. Головне завдання вчителя тут – виступати не як джерело правильних відповідей, а як фасилітатор: ставити підтримувальні запитання, стежити за

часом, знімати психологічну напругу і допомагати учням перекладати їхній життєвий досвід на мову громадянських компетентностей.

Висновки до Розділу 2.

1. Курс громадянської освіти для 8-го класу має чітку інтегровану структуру, де кожен параграф працює на формування активної громадянської позиції учня через наскрізні лінії цінностей та критичного мислення. Ключовий орієнтир для вчителя – перетворити уроки на простір діяльнісного навчання та безпечного діалогу, спираючись на життєвий досвід підлітків і замінюючи пасивне засвоєння знань практичним моделюванням суспільних процесів.

2. Підручник громадянської освіти для 8-го класу побудовано на основі діяльнісного підходу. Значна частина навчального матеріалу опановується не через пояснення вчителя, а через активну взаємодію учнів / учениць із текстами, візуальними матеріалами, ситуаціями, джерелами та одне з одним. Тому методична роль учителя полягає насамперед в організації діяльності, підтримці обговорення та спрямуванні учнівського міркування.

3. Інтерактивний інструментарій підручника (рубрики «Обговорімо», «Поміркуймо», «Діймо разом», «Підсумуймо») є цілісною дидактичною технологією. Вона забезпечує повний цикл діяльнісного навчання: від первинного інтересу через глибокий аналіз джерел до командної дії та усвідомленої рефлексії. Ефективне впровадження цього інструментарію вимагає від педагога дотримання кількох стратегічних умов: гнучкий тайм-менеджмент; диференціація та адаптація; психологічна безпека та етика.

4.. Проєктна майстерня дозволяє підліткам пройти повний цикл від виявлення локальної проблеми до її практичного розв’язання, перетворюючи теоретичні знання про волонтерство чи сталий розвиток на життєвий досвід. Стратегічними маркерами успіху шкільного проєктування є: реалістичний масштаб; конкретний розподіл ролей; трикомпонентне оцінювання.

5. Практичні вправи у підручнику з громадянської освіти для 8 класу – це основа діяльнісного навчання. Усі завдання можна поділити на три ключові

типи: правові, рольові (симуляції) та аналіз медіа. Типовими бар'єрами їх упровадження є наявність у восьмикласників дискурсивних труднощів щодо інтерпретації правових норм, вікові особливості самооцінки, дефіцит навичок верифікації інформаційного потоку. Мінімізація зазначених ризиків досягається шляхом алгоритмізації навчальних дій восьмикласників.

Декларація про використання інструментів штучного інтелекту (OpenAI).

Мета використання: структуризація і стилістичне ущільнення тексту, мовне редагування, допомога в оформленні таблиць.

Характер внеску: допоміжний; усі наукові інтерпретації, висновки та відповідальність за зміст належать авторці.

Список використаних джерел

1. Державний стандарт базової середньої освіти (2020). Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/
2. Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 8 клас» для закладів загальної середньої освіти (Васильків та ін.). (2024). <https://hromadyanska-osvita-8-kl-vasylkiv-ta-in-27082024.pdf>
3. Модельна навчальна програма «Громадянська освіта. 8 клас» для закладів загальної середньої освіти (Пометун та ін.). (2024). <https://hromadyanska-osvita-8-kl-pometun-ta-in-27082024.pdf>
4. Пометун О.І. (2023). Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України // Український педагогічний журнал. №2. С. 62–72. <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2023-2-62-72>;
5. Ремех, Т.О. Становлення освіти для демократії в Україні на межі XX–XXI століть. Актуальні аспекти змісту суспільствознавчих дисциплін та інноваційні методики і технології їх навчання та викладання. *Topical aspects of social science disciplines and innovative methods and technologies of their learning and teaching: scientific monograph*. Riga, Latvia : «Baltija Publishing». 2023. С. 244–262. <https://lib.iitta.gov.ua/735492/>

6. Ремех, Т.О., Серова, Г.В. Розвиток громадянської компетентності учнів в умовах цифрової та соціальної трансформації суспільства // Інноваційна педагогіка. 2026. Вип. 92. Том 2. С. 39–43. <https://doi.org/10.32782/ip/92.2.7>
7. Типова освітня програма для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти (2024). <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2024/09.08.2024/typova-osvitnya-prohrama-dlya-5-9-klasiv-zzso-1120-vid-09082024.pdf>

Розділ 3.

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ПРАВОЗНАВСТВА У 9 КЛАСІ НУШ

Вступ. Із 2026–2027 н.р. в 9 класі НУШ викладатиметься предмет «Правознавство». Його основними завданнями, згідно МНП, є: засвоєння учнями основ знань про соціальну цінність права, його засади, принципи правової держави та верховенства права, а також про систему права, законодавство, органи влади й самоврядування, права, свободи людини й обов'язки громадянина в Україні; розвиток умінь дев'ятикласників розпізнавати правові ситуації в повсякденному житті й аналізувати їх, визначати права та обов'язки учасників правовідносин, наводити приклади таких ситуацій та застосовувати базові правові знання для їх оцінки та / або можливих шляхів розв'язання (на рівні моделювання), застосовувати основні правові терміни у відповідному контексті під час висловлення власної думки щодо правових питань, наводячи відповідну аргументацію, здійснювати пошук правової інформації в доступних джерелах і розуміти її зміст, моделювати ситуації правовідносин певної галузі права; формування в учнів поваги до гідності, прав і свобод людини, закону, принципів демократичного суспільства, рівності, справедливості, верховенства права, розвиток активної громадянської позиції та відповідальності за власні дії¹⁴.

Досягнення цих завдань вимагає від учнів критичного й логічного, а також власне правового мислення. Критичне мислення характеризується активністю, цілеспрямованістю, самостійністю, дисциплінованістю та рефлексивністю і передбачає розвиток у процесі навчання вмінь визначати проблеми, аналізувати, синтезувати, оцінювати інформацію з будь-яких джерел, висувати альтернативи й оцінювати їх, обирати спосіб розв'язання проблеми чи власну позицію щодо неї, обґрунтовувати власну думку, робити свідомий вибір

¹⁴ Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. С. 2. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

і діяти¹⁵. Логічне мислення позначається послідовністю, обґрунтованістю, аргументованістю, базується на фактах, дає змогу пов'язувати розрізнену інформацію, робити обґрунтовані висновки. Зазначені типи мислення спираються й передбачають здійснення таких розумових операцій: аналіз (поділ цілого об'єкта на окремі складові), синтез/ узагальнення (об'єднання розрізнених елементів у єдине ціле), порівняння (виявлення схожого та відмінного між явищами). Окрім того, вони передбачають допитливість особистості (постійне прагнення перевіряти факти, шукати докази та надійні джерела), усвідомленість і саморефлексію (відокремлення фактів об'єктивної реальності від їх суб'єктивних оцінок, власних упереджень та емоцій, здатність переглядати власні переконання, якщо з'явилися нові вагомі факти).

Логічне й критичне мислення є передумовами розвитку правового мислення як активного процесу опосередкованого й узагальненого відображення правових явищ в їхніх істотних властивостях і зв'язках та їх вираз через систему правових понять; як особливого інтелектуального процесу, що передбачає здатність аналізувати життєві ситуації крізь призму закону. Проте, окрім *аналітичних* та *критичних вмінь* (аналізувати інформацію, виділяти суттєве, піддавати сумніву факти, перевіряти докази тощо), ***правове мислення***:

позначається *нормативністю* (аналіз та оцінка ситуації на основі чинного законодавства, а не емоцій чи власного бачення справедливості; кожен висновок чітко спирається на встановлені факти та статті законодавства);

ґрунтується на правовій (юридичній) логіці, що насамперед передбачає *вміння усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки* між діями (дією або бездіяльністю), наслідками, що настали, та відповідальністю, зокрема у разі настання негативних наслідків дії.

¹⁵ Пометун О., Гупан Н. Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії: методичний посібник [Електронне видання]. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. С. 20. https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Metodyka_rozvytku_krytychnoho_myslennia.jpg

У сучасному світі цей тип мислення використовується як професійними юристами, так і кожною людиною в повсякденні – при підписанні договорів, купівлі товарів, взаємодії з державними органами, захисті своїх прав.

Необхідність розвитку в учнів правового мислення, що ґрунтується на юридичній логіці, зумовлює особливості методики навчання правознавства у 9 класі. Відповідно, провідними видами навчальної діяльності учнів на кожному уроці/ при вивченні кожної теми є: опрацювання поняттєвого апарату правознавства; робота з витягами з правових документів (аналіз, пояснення/ коментування Конституції України, законів України, міжнародних актів); аналіз/ розв’язання правових ситуацій, юридичних задач (кейсів) з різних галузей права, моделювання простих правових ситуацій; укладання порівняльних таблиць, схем, створення інфографік, презентацій; обговорення: висловлення власних суджень щодо права як явища, правових процесів, вчинків людей, підбір аргументів для захисту власної думки/позиції, участь в обговоренні з дотриманням правил дискутування¹⁶.

3.1. Підручник як навігатор у навчанні правознавства: логіка побудови змісту та інтерактивний інструментарій

На ринку навчальної літератури представлено декілька підручників з предмета «Правознавство». Ці методичні рекомендації розроблені щодо використання у навчанні дев’ятикласників правознавства підручника авторського колективу Т. О. Ремех і Л. Т. Рябовол¹⁷. Його електронна версія та інтерактивний супровід розгорнуто на базі Всеукраїнської школи онлайн.

Цей підручник – навчальне видання нового покоління, що відповідає актуальним вимогам НУШ. Він розроблений відповідно до МНП колективу

¹⁶ Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. 10 с. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

¹⁷ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. 144 с. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

авторів О. І. Пометун, Т. О. Ремех та Л. Т. Рябовол¹⁸ і містить систематизований виклад навчального матеріалу та завдання для досягнення результатів навчання, визначених нею. Його складовою є інтерактивний електронний додаток, (е-додаток) до підручника¹⁹.

Підходи, які покладені в основу відбору та конструювання змісту

Науковий характер (науковість). Зміст розроблено на основі актуальних досягнень юридичної науки, у тому числі з урахуванням європейського розуміння/ бачення змісту та структури юридичної науки. Для забезпечення науковості, врахування останніх досягнень юридичної науки, у змісті підручника *використовується актуальна термінологія.*

Предмет вивчення радянської юриспруденції позиціонувався як дуальний, двоїстий – держава і право. Натомість сутність сучасного європейського підходу в тому, що держава (державний апарат, державний механізм) є предметом вивчення не юриспруденції, а інших наук, зокрема політології. А право має розглядатися окремо від держави, є самостійним предметом вивчення, явищем, що пов'язане з державою постільки, поскільки законодавство формується уповноваженими державними органами. Власне цим і зумовлюється функціонування права як пріоритетного регулятора суспільних відносин та виникнення принципу верховенства права. У зв'язку з цим, питання держави в підручнику розглядаються лише опосередковано в контексті вивчення теми «Конституційний лад України», зокрема питань щодо органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні.

Зарубіжні дослідження наголошують на необхідність розмежування держави і права як окремих предметів дослідження в рамках різних галузей знань, та визнають право як єдиний предмет юриспруденції, а відтак і шкільного правознавства. Зокрема зазначають, що питання держави (її організації та функціонування, взаємодії різних суб'єктів держави між собою та

¹⁸ Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. 10 с. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

¹⁹ <https://smarttextbook.com.ua/pravo-9/>

суб'єктів громадянського суспільства з державою; нації та національної держави) у закладах середньої освіти мають вивчатися в рамках курсу «Громадянська освіта» (A. Giudici, T. Ruoss, S. Wright). Важливо чітко розмежувати зміст правознавства та громадянської освіти. Це пояснюється тим, що є такі питання, які вивчає і правознавство, і громадянська освіта, однак, з різних позицій/ в різних аспектах, наприклад, як питання громадянства. Правознавство розглядає його як стійкий політико-правовий зв'язок між особою та державою, що проявляється в їхніх взаємних правах та обов'язках тощо. Громадянська освіта акцентує на такі аспекти проблематики громадянства, як: підтримка своїми активними діями демократичних інститутів, принципів та цінностей; розуміння своїх інтересів як окремих осіб та членів груп, а також впливу державної політики на інтереси громадян і просування цих інтересів в політичному процесі й оцінювання державних посадовців у цьому контексті; усвідомлення себе виборцем; громадянські справи як спосіб залучення до суспільного життя тощо (W. A. Galston)²⁰.

Зауважимо, для запобігання перевантаженню дев'ятикласників, науковий матеріал адаптовано у змісті підручника з урахуванням рівня їхньої підготовки.

Розглянемо логіку розгортання змісту в підручнику:

Вступ. «Цінність права для людини, суспільства, держави». Тут розглядаються питання: Призначення права в суспільстві й державі; Право як результат розвитку людства та його надбання; Основні засади права: гідність, справедливість, рівність, свобода (пропонуємо відвести один урок, № 1).

Розділ 1 «Право в житті людини, суспільства та держави» охоплює такі теми/ питання: Поняття права; Функції права; Джерела права; Система права; Система законодавства; Правовідносини; Правова поведінка; Правова культура; Правопорушення; Юридична відповідальність (на вивчення розділу пропонуємо відвести п'ять уроків, №№ 2–6).

²⁰ Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство» 9 клас (автори: О. Пошетун, Т. Ремех, Л. Рябовол) як навчальне видання нового покоління. *Проблеми сучасного підручника*. 2025. № 35. С. 281. <https://orcid.org/0000-0003-3558-2103>

Цей розділ має *особливе значення, є передумовою для засвоєння учнями навчального матеріалу наступних розділів*. Ним охоплюються основні правові поняття (право, правовідносини, правопорушення, юридична відповідальність тощо), що закладають основу для вивчення наступних тем і *реалізації внутрішньо-предметних (міжтемних) зв'язків*. Так, вивчаючи питання цивільних, договірних, сімейних, трудових, адміністративних та кримінальних правових відносин, варто починати з актуалізації/ пригадування поняття «правовідносини» та відповідної структури. Те ж стосується і вивчення питань різних видів правопорушень та юридичної відповідальності.

Розділ 2 «Конституційний лад України. Правовий статус людини і громадянина» вміщує теми/ питання: Конституція України – Основний закон нашої держави; Засади конституційного ладу України; Правова держава; Верховенство права; Органи державної влади; Органи місцевого самоврядування; Громадянство України; Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина; Права і свободи людини в умовах воєнного стану; Механізми захисту прав та свобод людини і громадянина; Омбудсмени (чотири уроки, №№ 7–10).

Розділ 3 «Правове регулювання правовідносин» охоплює теми/питання: Цивільно-правові відносини; Особисті немайнові права фізичної особи; Право власності; Правочини; Договірні відносини; Спадкування; Сімейно-правові відносини; Права та обов'язки подружжя; Права та обов'язки батьків та дітей; Трудові правовідносини; Особливості адміністративних та кримінальних правових відносин (шість уроків, №№ 11–16).

Підсумковий навчальний проєкт «Світ правничих професій» пропонуємо на завершення вивчення правознавства у 9 класі. Його тематичне спрямування – «Правничі професії. Роль правників у житті людини, суспільства та держави». Цей урок не можна недооцінювати, адже він дає змогу вирішити кілька дидактичних завдань, забезпечуючи розвиток таких *умінь* учнів як-от: дослідницько-пошукової діяльності; відбирати необхідну інформацію з різних джерел, узагальнювати й систематизувати її для презентації, робити висновки;

власне виконувати проєкти та репрезентувати їх; відповідати на запитання, уточнювати запитання, обґрунтовувати свою позицію/думку; організовувати спільну діяльність, розподіляти обов'язки й чітко їх виконувати, комунікації.

Окрім того, у такий спосіб здійснюється профорієнтаційна робота як щодо обрання профілю навчання у старшій школі, так і щодо подальшого напрямку набуття вищої освіти та професійної діяльності.

Ціннісний (ціннісноорієнтований) підхід, згідно з яким право розглядається як цінність. Це безпосередньо відображається у назві Вступу – «Цінність права для людини, суспільства, держави». Наразі, можемо дискутувати з приводу того, чи реальним є формування правової свідомості та правової культури у дев'ятикласників за 17 навчальних годин, відведених на вивчення правознавства Типовим навчальним планом для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою²¹, але однозначно цей час дає змогу забезпечити розуміння учнями сутності права, уявлення про нього як гуманістичну цінність. Пропонований в МНП та підручнику зміст ґрунтується на новій системі аксіологічних координат, що інтегрує правові, міжнародні, національні, демократичні, загальнолюдські цінності; у змісті акцентовано на цінність права, його зв'язок з мораллю та релігією, засади права (гідність, справедливість, рівність, свобода)²².

Учні мають усвідомити, що: цінність права насамперед полягає в його спроможності забезпечити соціальне регулювання й у цьому проявляється його позитивна роль для особистості, суспільства, людства загалом; реалізація ціннісного потенціалу права дає змогу забезпечувати правопорядок в суспільстві, а разом із визнанням ціннісного значення прав людини передбачає

²¹ Типовий навчальний план для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою: Додаток 3 до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти (розділ 4) : наказ МОН України «Про внесення змін до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти» від 09.08.2024 № 1120. <https://surl.li/qwaxla> (дата звернення: 06.06.2026)

²² Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. С. 4. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

створення умов для реалізації прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина²³.

Власне тому в підручнику: 1) право розглядається як таке, що «відображає здатність людства до самоорганізації, створення механізмів для співіснування мільярдів людей, забезпечуючи свободу й безпеку»; 2) підсумовується «право – значно більше, ніж набір правил; відображає прагнення людства до справедливості, порядку, гармонії і постійно еволюціонує разом із розвитком суспільства, пристосовуючись до нових викликів і потреб»; 3) серед напрямів реалізації призначення/місії права в суспільстві акцентовано, що право не лише встановлює межі дозволеної поведінки, визначає механізми вирішення спорів, але й забезпечує стабільність та прогнозованість відносин, захищає права та свободи і протидіє дискримінації, а також утілює справедливість, рівність та гуманність; 4) в контексті розгляду соціальної ваги права зазначено, що право: соціальний «клей»: об'єднує інтереси людини з інтересами суспільства; орієнтир цінностей (утверджує в суспільстві ідеї гуманізму, справедливості та демократії); універсальний регулятор (є мірилом і засобом унормування відносин між людиною та державою); гарант безпеки (створює простір, де панує порядок, стабільність і захищеність кожної людини); двигун розвитку (забезпечує умови для нормального існування суспільства та його руху вперед; 5) підкреслюється: «Право не є «сухими» правилами чи законами – його основу складають людські цінності, які формувалися тисячоліттями й відображають наші уявлення про ідеальне суспільство. На них побудована вся правова система»²⁴.

Людиноцентричний підхід, згідно з яким пріоритетом є людина, а держава функціонує для неї, забезпечує її прав і свобод. Відповідно, *гідність*

²³ Рябовол Л. Т. До питання про соціальну цінність права. *Право та державне управління*. 2019. Вип. 2, Т. 1. С. 30, 31. <https://doi.org/10.32840/pdu.2-1.5>

²⁴ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 6, 7. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

людини розглядається у підручнику як одна з основних засад права, «вихідна точка», що означає внутрішню цінність людини, право на повагу незалежно від статусу та будь яких ознак; передбачає захист – заборону катувань, приниження, дискримінації; закріплена в міжнародних стандартах прав людини Загальної декларації ООН, Європейській конвенції з прав людини²⁵.

У контексті розгляду питання «Правова держава як суспільний ідеал» наголошено: «Але правова держава визначається не лише наявністю законів, а й тим, як ці закони «працюють» і як держава ставиться до своїх громадян. Історія свідчить, що в тоталітарних державах регулярно видавали правові акти, забезпечували їх жорстку реалізацію, однак часто ці закони порушували принципи справедливості, рівності, поваги до гідності людини».

У підручнику правова держава розглядається як «така організація політичної влади, яка заснована на верховенстві гуманного, справедливого закону, діє у чітко визначених законом межах, забезпечує соціальний і правовий захист своїх громадян. Одним із базових принципів демократичної правової держави є принцип верховенства права, згідно з яким право панує над усіма аспектами життя суспільства й держави. Це означає, що закони не лише мають виконуватися, а й повинні бути справедливими, гуманними, відповідати загальнолюдським цінностям і захищати права та свободи людини».

При вивченні цієї теми слід розглянути сутнісні характеристики правової держави, які в сукупності створюють систему, де влада обмежена законом, а права і свободи людини забезпечені й захищені (таблиця 3.1.).

Таблиця 3.1.

Ознаки правової держави ²⁶	
Забезпечення прав і свобод людини	Кожна людина від народження має права і свободи – вони не надаються державою або законом; права і свободи – пріоритетні перед іншими інтересами держави

²⁵ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 7. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

²⁶ Там само, С. 48–49.

Поділ державної влади на гілки	Влада здійснюється на засадах поділу на <i>законодавчу</i> (створює/ ухвалює закони), <i>виконавчу</i> (виконує/ реалізує закони) і <i>судову</i> (забезпечує дотримання законів і вирішує спори); кожна гілка влади має визначене коло повноважень, може контролюватися іншими гілками влади, має право контролювати їх діяльність
Взаємна відповідальність держави та особи	Держава відповідальна перед громадянином за свої дії (або бездіяльність), а громадянин відповідальний перед державою за дотримання законів
Незалежність суду	Суди діють незалежно, позбавлені будь-якого тиску з боку інших гілок влади чи будь-кого іншого – це гарантує справедливий і неупереджений розгляд справ
Наявність розвинутого громадянського суспільства	Існують і активно діють недержавні організації, громадські об'єднання, медіа, здатні контролювати дії влади та впливати на прийняття рішень
Політичний плюралізм	Існують і вільно діють різні політичні партії, ідеології та погляди як основа демократії, що забезпечує плюралізм і змагальність ідей та уникнення авторитарного режиму

Для закріплення розуміння учнями людиноцентричної сутності правової держави варто запропонувати їм *проаналізувати ситуації* та з'ясувати, які з них припустимі у правовій державі, а які суперечать її засадам, а також пояснити, які права чи принципи було порушено/ дотримано в кожному випадку:

Уряд видав постанову, яка скасовує безоплатне навчання у державних університетах і зобов'язує всіх студентів перейти на контрактну форму.

Парламент ухвалив закон про державне співфінансування приватних лікарень для надання безкоштовних послуг громадянам.

Сім'я Петренків отримала в державному банку пільговий кредит на купівлю житла, яке будує приватна компанія.

Ректорат університету встановив спеціальні квоти на зарахування абітурієнтів залежно від їхнього майнового стану та національності.

Податкова інспекція наклала штраф на директора підприємства за несвоєчасну сплату податків, передбачених законом.

Міська рада заборонила вихід місцевої газети через публікацію розслідування про корупцію серед депутатів.

Парламент країни прийняв закон, за яким одна з релігій стає обов'язковою для всіх державних службовців²⁷.

Правознавчий підхід (а не закономірний), відповідно до якого, у навчанні не ставиться акцент на вивчення формального закону, суто нормативних актів. В підручнику пояснюється сутність регулювання відносин правом в трьох ключових сферах: особистісній – щодо людини, суспільній – для суспільства, державній – у масштабах держави (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2.

Сутність регулювання відносин правом в трьох ключових сферах ²⁸		
ОСОБИСТІСНА СФЕРА	СУСПІЛЬНА СФЕРА	ДЕРЖАВНА СФЕРА
право забезпечує свободу, захищає гідність, життя та власність від свавілля інших осіб або держави	право є інструментом злагоди й порядку, даючи змогу розв'язувати конфлікти та узгоджувати інтереси різних груп	право визначає межі державної влади, встановлює повноваження державних органів і гарантує стабільність життя в країні
<i>Засади принципи:</i> верховенство права, рівність перед законом, невідворотність відповідальності	<i>Засади принципи:</i> гуманізм, законність, взаємна відповідальність людини і суспільства	<i>Засади принципи:</i> поділ влади на гілки, верховенство закону

Застосування правознавчого підходу значною мірою сприяє розвитку в учнів правового мислення, уможливорює перехід від заучування норм до

²⁷ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 49. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

²⁸ Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025., С. 8. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

широкого розуміння правових механізмів, сутності права (а не закону), характеру регулювання відносин правом.

Допоміжними тут можуть бути такі питання, пропоновані для обговорення в процесі вивчення різних тем: Для чого людині потрібні правові знання? У чому цінність права? Чи співпадають поняття «право та законодавство»? Якою є мета юридичної відповідальності? Чому люди порушують закони?²⁹.

Сутність правових механізмів (*функціональний підхід*) дії права розкривається у підручнику під час висвітлення питання «Функції права». Вони визначаються «як основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість та поведінку людей; показують, яку роль відіграє право в житті суспільства і держави, для чого воно потрібне, як допомагає налагодити порядок; немов відповідають на запитання «Що робить право?», «Для чого існують закони?». У доступній формі учням пояснюється сутність правового впливу шляхом пояснення, як право будує порядок та як право захищає суспільство (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3.

Сутність правового впливу ³⁰	
Як право будує порядок	Як право захищає суспільство
Право впорядковує суспільні відносини через: • закріплення порядку – унормування того, що вже склалося (наприклад, Цивільний кодекс України чітко визначає право власності, що надає власникам юридичні гарантії); • надання суспільним відносинам правової	Право діє через механізми захисту: • встановлення заборон – визначає межі та забороняє небезпечні діяння (наприклад, заборона наркотичних засобів захищає безпеку людей); • юридичний захист та відповідальність – у разі порушень держава застосовує санкції (наприклад, кримінальна відповідальність за

²⁹ Там само, С. 5, 6.

³⁰ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 15–16. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcdad8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

форми – упорядкування, закріплення або стимулювання розвитку через встановлення правил поведінки, прав та обов'язків.	крадіжку або адміністративна – за порушення Правил дорожнього руху). Це не лише відплата, а відновлення справедливості й запобігання вчиненню правопорушень.
---	--

Спрямування на загальну правову підготовку, тобто відсутність орієнтації суто на неповнолітніх. Ми виходимо з того, що Правознавство у 9 класі фактично є чи не єдиною можливістю набуття правових знань та вмінь, формування правової компетентності для значної частини населення, що упродовж свого життя може і не стикатися більше з правовою освітою. Відтак, обов'язково, акцентуючи на особливості правового статусу неповнолітніх у різних відносинах, правознавчий початковий матеріал у підручнику не обмежується лише цією віковою категорією.

При вивченні Розділу 3 «Правове регулювання правовідносин» щодо кожного виду правовідносин, передбаченого МНП, розглядаються положення кодексів як загального характеру щодо повнолітніх осіб, так увиразнено особливості правового статусу малолітніх/неповнолітніх:

Особисті немайнові права фізичної особи (§§ 11–12): загальні положення: «Кожна фізична особа має особисті немайнові права, які належать їй від народження (наприклад, право на життя чи ім'я) або за законом (наприклад, право на місце проживання чи на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації). Повнолітні та дієздатні фізичні особи самостійно здійснюють ці права»; щодо неповнолітніх: «Права малолітніх та неповнолітніх осіб або осіб, обмежених у дієздатності чи визнаних недієздатними судом, в їхніх інтересах здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники».

Шлюб: умови укладання та підстави припинення (§ 13): Сімейний кодекс України визначає умови укладання шлюбу. Перша умова – це досягнення шлюбного віку – 18 років для жінок і чоловіків; Право на шлюб може бути надано рішенням суду за заявою особи, яка досягла 16 років, якщо суд встановить, що це відповідає її інтересам.

Трудовий договір – основний документ у трудових відносинах (§ 14): Трудове законодавство визначає особливості працевлаштування неповнолітніх осіб. Не допускається, наприклад, прийом на роботу тих, кому менше 16 років. Утім, за письмовою згодою одного з батьків можна приймати на роботу осіб, які досягли 15 років. Із відома матері/батька дозволено також брати на роботу у вільний від навчання час учнів та учениць, яким виповнилося 14 років, за умови виконання ними легкої роботи, що не шкодитиме їхньому здоров'ю й не впливатиме на процес навчання. Трудове законодавство визначає категорії працівників, для яких тривалість робочого тижня має бути обов'язково скорочена. Наприклад, для неповнолітніх працівників (від 24 до 36 годин на тиждень залежно від віку), для осіб, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці (до 36 годин на тиждень).

Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх (питання 4, § 15, розглядається окремо від питання «Адміністративна відповідальність: підстави та види стягнень»).

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх (питання 4, § 16, розглядається окремо від питання «Кримінальна відповідальність і покарання»)³¹.

Умова ефективного навчання правознавства – послідовне просування учнів в опануванні невеликим обсягом теоретичних знань і підвищенні рівня сформованості предметних умінь, наскрізних умінь та ключових компетентностей³².

Практикоорієнтованість навчання. НУШ, що ґрунтується на компетентнісному підході, вимагає зміщення акцентів у методиці навчання на аналіз правових ситуацій, зокрема й таких, учасниками яких є неповнолітні.

³¹ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 84–85, 95, 109, 122, 133–134. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

³² Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. С. 9. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

Приклад побудови логічного ланцюжку (інструментальне завдання) у рамках питання «Поняття та ознаки права».

Учніам пропонується: «Уявіть процес створення правової норми як роботу логічного «конвеєра» за такими етапами:

1) **Виявлення потреби** (суспільна потреба / інтерес людини): поява нової ситуації/ нових відносин (наприклад, збільшення кількості електросамокатів на тротуарах). Суспільство відчуває потребу в правилах, щоб убезпечити пішоходів;

2) **Процес** (народження та узгодження норми): формується правило (норма) – «особа на самокаті повинна поступатися пішоходу», що має бути сумісним із відповідними законами, зокрема з Правилами дорожнього руху, і не суперечити їм;

3) **Результат** (фіксація в законі та ефективна модель): держава фіксує норму як положення закону. Тепер це обов'язкове правило поведінки, дотримання якого контролюють правоохоронні органи³³.

Особливе значення для формування в учнів умінь та навичок відіграють *практичні заняття*.

Інтерактивний інструментарій підручника³⁴

Підручник містить рубрики, які спрямовують навчальну діяльність учнів на заняттях.

Кожне заняття окреслене **ключовим питанням**, позначеним знаком «?». Наприклад, до § 10 тема «Обмеження й захист прав і свобод людини та громадянина в Україні» пропонується ключове питання: *«Чи можуть права і свободи людини та громадянина бути обмежені та хто їх має захищати»*.

У параграфах є рубрика «Обговоріть», яка запрошує пригадати те, що учні вже знають з теми. На продовження розгляду тієї ж теми в цій рубриці учні, спираючись на свої знання про права і свободи людини, здобуті на

³³ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 13, 14. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcdad8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

³⁴ Там само, С. 3, 67–77.

заняттях з громадянської освіти, мають дати відповіді на запитання і виконайте завдання:

1. *Які є групи прав і свобод людини та громадянина в Конституції України? Наведіть приклади прав і свобод, що належать до цих груп. Чи можуть названі вами права обмежуватися? Якщо так, то за яких умов?*

2. *Наведіть приклад порушень прав і свобод людини та громадянина. Як можна захистити свої права в цьому випадку?*

Рубрика «Діємо разом» пропонує попрацювати спільно, зробити дослідження, відкриття, висновки. На цьому етапі вивчення тієї ж теми учням пропонується:

1) *ознайомитися з витягом з наведеної статті Конституції України: «Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України».*;

2) *відповісти на питання й виконати завдання: Про які випадки, на вашу думку, йдеться? Чому Конституція України допускає обмеження прав, встановлюючи при цьому рамки? Запишіть свої ідеї та презентуйте їх класу.*

Порівняйте ваші міркування із частиною другою статті 64. Використайте офіційне інтернет-джерело, посилання на яке розміщено в е-додатку (10.1). Складіть перелік прав і свобод, які згідно із цією частиною статті не можуть бути обмежені.

Перед текстами є рубрика «Поміркуйте–практикуйте» – тут містяться запитання й завдання для виконання під час опрацювання тексту. Так, в контексті вивчення першого питання «*Воєнний стан як особливий правовий режим*» теми «Обмеження й захист прав і свобод людини та громадянина в Україні» вчитель має звернути увагу учнів на запитання перед текстом (*Що таке воєнний стан? За яких умов він запроваджується? Які права і свободи громадян можуть бути обмежені, а які – ні за жодних обставин? Який закон регулює ці обмеження?*), відповіді на які учні мають сформулювати у процесі вивчення нового навчального матеріалу.

Завдання під рубрикою «Підсумуйте» покажуть, як учні засвоїли новий матеріал, допоможуть оцінити й зрозуміти, чого вдалося досягти, а над чим варто ще попрацювати. В цій частині вивчення теми «Обмеження й захист прав і свобод людини та громадянина в Україні» пропонуються такі запитання для учнів: *Що таке воєнний стан? Для чого його вводять? Які права і свободи людини та громадянина можуть бути обмежені в період дії воєнного стану? А які не підлягають обмеженню? Які є механізми захисту прав і свобод людини? У чому важливість їх існування? Які завдання Уповноваженого з прав людини, на вашу думку, є основними? Чи є важливою, на вашу думку, для захисту прав і свобод людини активна позиція самої людини? Чи це справа винятково держави? Чому існування міжнародних та регіональних механізмів захисту є важливим для людини? Як це впливає на відповідальність держави перед своїми громадянами? Обґрунтуйте.*

У рубриці «Повправляйся» на учнів чекають завдання, які можна виконати вдома на вибір, наприклад³⁵:

1) Відкрий е-додаток. Переглянь фрагмент відео (10.2). У чому різниця між обмеженням і порушенням прав людини?

2) На основі статті 64 Конституції України проаналізуй, чи можуть наведені права / свободи бути обмежені в умовах воєнного стану. Зазнач, яким чином держава (наприклад, через комендантську годину або перевірку документів) використовує обмеження прав і свобод для забезпечення безпеки суспільства. Виконай завдання у формі таблиці.

Таблиця 3.4.

Приклад права/ свободи	Можливість обмеження та мета
Право на життя	
Право на людську гідність	
Свобода від катувань	

³⁵ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 77. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

Свобода пересування	
Право на мирні зібрання	
Таємниця листування й телефонних розмов	

3) На сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в розділі «Заявнику» дізнайся, яку інформацію слід надати у заяві на його ім'я. Напиши короткий алгоритм дій звернення до Уповноваженого. Чи важливо, на твою думку, дотримуватися такого алгоритму? Чому?

У текстах є **виділені слова** – це поняття й терміни, які потрібно запам'ятати і вміти пояснювати. У цьому допоможе рубрика «Словник заняття».

До підручника створено інтерактивний електронний додаток, про який йшлося вище. В ньому викладено робочі аркуші, тестові завдання, інтерактивні вправи до кожного уроку.

3.2. Практикоорієнтоване навчання: робота учнів з витягами з нормативно-правових актів та правовий аналіз ситуацій

Засвоїти навчальний матеріал означає не лише отримати певний обсяг теоретичних знань, але й усвідомити його практичне значення, вміти застосовувати ці знання на практиці,

Практикоорієнтовані прийоми передбачають набуття учнями досвіду роботи з правовими документами з метою розв'язання конкретних навчальних завдань. Такий підхід забезпечує гармонійну інтеграцію теоретичних і практичних аспектів навчання правознавства. Його перевагою є те, що мотивом до вивчення теоретичного матеріалу стає потреба у вирішенні практичних завдань. При цьому, від учнів не вимагається запам'ятовування норм права/ статей законодавства, натомість, створюються умови для формування у них вмінь знаходити, аналізувати та застосовувати правову інформацію, тобто вмінь, важливих і в позанавчальній діяльності для вирішення проблем у повсякденному житті. Отже, сутність практикоорієнтованих прийомів полягає в

активній роботі учнів з витягами з нормативно-правових актів для розв’язання не лише навчальних завдань, але й життєвих проблем.

Особливе значення для формування в учнів умінь та навичок відіграють **практичні заняття**. МНП, за якою розроблено підручник, прямо не вказує на проведення таких занять, водночас, в ній акцентовано на необхідності: надання переваги *активній пізнавальній діяльності учнів з урахуванням їхніх вікових та індивідуальних особливостей*», яка має спрямовуватись на опанування учнями основними правовими поняттями та предметними вміннями (робота з фрагментами правових документів, аналіз правових ситуацій, розв’язання юридичних задач тощо), а також удосконалення міжпредметних умінь (пошук та аналіз джерел інформації, формулювання й аргументування власної думки, складання порівняльних таблиць/кластерів/ інфографік тощо); організації самостійної роботи учнів (з допомогою/ консультацією вчителя) з опанування певним питанням теми з використанням різних джерел правової інформації (підручників, нормативно-правових актів, інтернет-ресурсів тощо); учням слід «пропонувати витяги з нормативно-правових актів та/ або залучати їх до пошуку таких документів в інтернеті, уникаючи опрацювання ними масиву законів та/або громіздких положень інших правових документів; формування вміння учнів аналізувати/ розв’язувати правові ситуації»³⁶.

Зауважимо, що на забезпечення розвитку зазначених умінь в рамках кожної теми кожного розділу передбачено відповідні завдання як у самому підручнику, так і в електронному додатку до нього, безпосередньо в робочому аркуші до кожного заняття.

Безпосередньо у форматі практичних занять пропонуємо організовувати вивчення Розділу 2 «Конституційний лад України. Правовий статус людини і громадянина». Цей розділ охоплює великий за обсягом і достатньо складний навчальний матеріал. Для полегшення його засвоєння зміст у підручнику сконструйовано таким чином, що дає змогу вчителю проводити відповідні

³⁶ Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. С. 9. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

уроки як практикуми. На них учні зможуть вдосконалити вміння шукати і знаходити необхідну правову інформацію та критично її відбирати, а провідними видами навчальної діяльності передбачено роботу з витягами з відповідних нормативно-правових актів, правовий аналіз ситуацій, розробку таблиць і схем.

Алгоритм проведення практичних занять у рамках цього розділу³⁷:

1) вивчення (опрацювання) нового матеріалу за різними джерелами правової інформації (підручник, нормативно-правовий акт);

2) обговорення можливостей його застосування, наприклад: усвідомлення, розуміння й осмислення учнем обставин, що виключають шкідливість діяння, дозволяє з цих позицій проаналізувати й дати оцінку конкретних ситуацій; усвідомлення учнем сутності та призначення звернень громадян сприяє формуванню у нього моделі поведінки щодо звернення у певній ситуації до потрібного органу з документом відповідного виду (заява, скарга);

3) постановка проблеми, формулювання вчителем завдання, ситуації, яка потребує юридичного аналізу;

4) встановлення конкретної норми права (з нового матеріалу), що регулює відносини у даній ситуації, або пошук іншого необхідного теоретичного матеріалу;

5) виконання завдання;

6) усний чи письмовий виклад результатів і їх загальне обговорення ;

7) переосмислення учнем нових знань у теоретичному, практичному, ціннісному аспектах, «вкладання» їх в систему знань учня з правознавства;

8) оцінювання навчальної діяльності учнів.

Під час проведення таких практикумів учитель повідомляє учням завдання, описує умови, зміст явища, процесу, ситуації правової дійсності, вказує джерела правової інформації, які слід опрацювати для вирішення чи

³⁷ Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2015. С. 317–318.

аналізу, актуалізує знання і досвід, набуті ними раніше, мотивує навчальну діяльність. Формулюючи пізнавальні завдання, які пропонувалися учням, необхідно вказувати спосіб діяльності через дієслова: доведіть, обґрунтуйте, зробіть аналіз, дайте визначення, юридичну оцінку, порівняйте, вкажіть види, підстави тощо.

Отже, *практичні заняття, уналежнюють*: спосіб діяльності (доведіть, обґрунтуйте, дайте визначення, дайте юридичну оцінку, проаналізуйте, порівняйте, встановіть види, підстави тощо); саме завдання (умови або зміст правової події, явища, процесу, ситуації державно-правової дійсності); джерела інформації, необхідні для аналізу явища, процесу чи розв'язання ситуації (текст підручника, джерела права, нормативно-правові акти, набуті раніше знання учнів, їхній досвід)³⁸.

Перш, ніж організовувати роботу учнів з нормативно-правовим актом, необхідно ознайомити їх з так званим *«паспортом»/«Картою документу»*, що представлений на офіційному веб-ресурсі <https://zakon.rada.gov.ua/> Верховної Ради України. В «Карті документу» щодо кожного закону чи кодексу (кодифікованого закону) вказується: його вид (закон, кодекс); видавник (щодо законів – Верховна Рада України); дата прийняття; номер; стан (чинний/ втрата чинності); ідентифікатор (переважно, співпадає з номером). Там же можна ознайомитися з «Історією документа та його редакціями», а також «Публікаціями документа» в офіційних виданнях (Голос України, Відомості Верховної Ради, Урядовий кур'єр, Офіційний вісник України).

Дев'ятикласники можуть ознайомитися з адаптованим «паспортом», наприклад, Закону України «Про освіту» (див. таблицю).

³⁸ Ремех Т. О. Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства: методичний посібник. К.: ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. С. 52. <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/MNU2018-scaled.jpg>

Паспорт закону ³⁹	
Офіційна назва	Закон України «Про освіту»
Ким (яким державним органом) ухвалено	Верховна Рада України
Коли ухвалено	05 вересня 2017 року
Коли набув чинності (дата, з якої став обов'язковим для виконання)	28 вересня 2017 року (з дня, наступного за днем його опублікування в газеті «Голос України» № 178 від 27.09.2017)
Порядковий номер	№ 2145-VIII, де 2145 – порядковий реєстраційний номер, а VIII – номер сесії Верховної Ради України, яка його прийняла

Як правило, нормативно-правові акти (закони, кодекси) мають великий обсяг та складну структуру, можуть складатися з книг, розділів, підрозділів, глав. Тому *аналіз і характеристика структури нормативно-правового акту* є окремим напрямом роботи учнів з ним. Відповідну навчальну діяльність учнів можна організовувати у малих групах (до 4-ьох осіб), парах або індивідуально. Учні виконують дії за такою покроковою інструкцією в наступній послідовності:

переглядають «Зміст документа» на офіційному веб-ресурсі <https://zakon.rada.gov.ua/> для створення уявлення, що документ складається з певних частин;

визначають структуру документу, з яких конкретних частин він складається, наприклад, Цивільний кодекс України складається з шести книг, які вміщують розділи, підрозділи, глави, параграфи, статті;

з'ясовують назви частин документа, наприклад, назви книг Цивільного кодексу України: Загальні положення; Особисті немайнові права фізичної особи; Право власності та інші речові права; Право інтелектуальної власності; Зобов'язальне право; Спадкове право. Встановлюють, що книги перша і п'ята,

³⁹ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 18. [https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/](https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3)

своєю чергою, складаються з розділів, підрозділів, глав та параграфів; книги друга, четверта й шоста – з глав; книга третя – з розділів та глав;

дають загальну характеристику (декілька речень), опис того, які питання/відносини врегульовуються нормами відповідного структурного елемента документу, наприклад, виходячи з назв частин Цивільного кодексу України, вказують, що книга п'ята Зобов'язальне право унормовує зокрема договірні відносини, як укладаються, змінюються та розриваються договори, які договори бувають/ з приводу чого укладаються (купівля-продаж, поставка, дарування, рента, оренда тощо); виходячи з назв частин книги шостої Спадкове право, нею врегульовуються питання, що таке спадкування, як відбувається спадкування за заповітом та законом, як здійснюється право на спадкування, виконується заповіт, оформлюється на спадщину, що таке спадковий договір;

наводять приклади ситуацій, в яких мають враховуватися приписи нормативно-правового акту, структуру якого вони аналізували;

за бажанням вчителя й учнів, з'ясовують історичний контекст створення документа, що допомагає усвідомити його сутність і призначення на певному етапі суспільного розвитку.

Наведемо конкретний приклад опрацювання структури нормативно-правового акту та його загальної характеристики *за алгоритмом*:

на офіційному веб-ресурсі Верховної Ради України учні «знаходять» текст Конституцію України;

з'ясовують, з яких елементів складається структура Основного Закону – п'ятнадцять розділів, з яких Розділ VII «Прокуратура» виключено, Розділ XIV «Прикінцеві положення», Розділ XV «Перехідні положення», отже, безпосередньо аналізу підлягають Преамбула, розділи I–VI та VIII–XIII;

опрацьовують розділи (попередньо розподілені по два–три розділи) у малих групах (до 4-ьох осіб), парах або індивідуально, і дають їх загальну характеристику. Наприклад, Розділ IV «Верховна Рада України» (ст. 76–90) стосується організації та здійснення законодавчої влади, функції та

повноваження Верховної Ради України як єдиного законодавчого органу в Україні, вимоги до народних депутатів;

визначають у кожному розділі по 2–3 статті, які найбільш відображають його зміст і характеризують його двома-чотирма реченнями;

презентують результати роботи, узагальнивши інформацію у таблиці (див нижче);

Структура і зміст Конституції України ⁴⁰		
№ і назва розділу	Короткий зміст розділу	Приклади статей

відповідають на запитання: Чи можна виокремити один розділ Конституції України як найважливіший? Якщо так, назвіть його та обґрунтуйте вибір, якщо ні, поясніть, як розділи доповнюють один одного.

Методично-дидактичні умови організації роботи з джерелами права⁴¹:

відібрати й чітко окреслити навчальний матеріал, який підлягає засвоєнню учнями шляхом опрацювання положень певного джерела з урахуванням його доступності;

не виносити основні теми й питання курсу на самостійне опрацювання за джерелом;

перед роботою з джерелом провести вступну бесіду щодо його структури/ або організувати роботу учнів за наведеним вище алгоритмом, а також спрямувати діяльність учнів, визначити завдання, які вони мають виконати під час роботи з джерелом права;

спостерігати за учнями під час їх роботи з джерелом, вчасно виявляти ускладнення та надавати необхідну допомогу;

⁴⁰ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 44. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

⁴¹ Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2015. С. 334.

не проводити роботу з джерело упродовж усього уроку, поєднувати її з іншими методами і прийомами;

індивідуалізувати і диференціювати роботу з джерелами, залежно від пізнавальних інтересів і здібностей учнів;

впроваджувати таку роботу в процес навчання поступово, починаючи від завдань на рецепцію та відтворення певної інформації до виконання проблемних завдань, реалізації творчого навчання.

Таблиця 3.5.

Трьохетапна модель розвитку вмінь працювати з нормативно-правовими актами в учнів шляхом поглиблення й розширення прийомів розумової діяльності та формування нового рівня вмінь⁴²		
Етап № п\п	Загальна характеристика діяльності на етапі	Приклади завдань роботи з нормативно-правовими актами
Перший етап	Формування рецептивно-репродуктивних умінь: знаходити потрібну інформацію у тексті, зокрема, визначати правове поняття, описувати певну юридичну процедуру тощо, і відтворювати цю інформацію; здійснювати посилання на статтю нормативно-правового акту; давати загальну характеристику структури акту; розробляти нескладні схеми, таблиці за текстом	Скільки книг містить Цивільний кодекс України. Назвіть їх Які права мають іноземці за Конституцією України і Законом «Про іноземців»? За Конституцією України опишіть процедуру оголошення імпічменту Президенту України Дайте визначення поняття «сім'я» та «шлюб» за Сімейним кодексом України.
Другий етап	Перетворюючі вміння: аналізувати текст, визначати його частини; порівнювати і співвідносити правові поняття, визначені в різних актах або різних частинах акту, конкретизувати їх; узагальнювати і систематизувати інформацію; складати таблиці, більш складні схеми.	На основі Розділу II Конституції України встановіть, які особисті права і свободи належать людині і громадянину в Україні. Спробуйте сформулювати визначення «особисті права – це ...». Яке з них найважливіше, на Вашу думку. Чому? Використовуючи положення Цивільного кодексу України, порівняйте поняття «фізична особа» та «фізична особа-підприємець».

⁴² Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2015. С. 335–336.

<i>Третій етап</i>	Творчо-пошукові вміння: використовувати інформацію різних нормативно-правових актів з певного питання; формулювати висновки на основі використання різних статей одного або різних нормативно-правових актів; співвідносити правові приписи з життям; висловлювати власну думку, використовуючи інформацію правових джерел.	На підставі статей Кримінального кодексу України визначити поняття «грабіж, вчинений повторно» та порівняти його з іншими видами злочинів проти власності. Висловити особисте ставлення до таких злочинів; Охарактеризуйте пропорційну виборчу систему, вкажіть її переваги і недоліки.
--------------------	---	---

В означеному підручнику в рамках кожної теми/§ викладено витяги з нормативно-правових актів та запропоновано варіанти й алгоритми організації роботи учнів з ними в різних рубриках. Один з варіантів – організація такої роботи шляхом *заповнення таблиці*. Наприклад, в рубриці «Діємо разом» до питання 2 «Основні засади права» §1 «Цінність права для людини, суспільства, держави» є завдання: *На основі тексту підпараграфа доберіть до кожної статті одну із засад права (людська гідність, справедливість, рівність, свобода). Поясніть ваш вибір. Відобразіть це у формі таблиці (див. нижче).*

Стаття нормативно-правового акту	Засада права
Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) Стаття 14. Заборона дискримінації Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.	
Конституція України Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.	
Конституція України	

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [...].	
Загальна декларація прав людини Стаття 4. Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах. Стаття 5. Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.	

До питання 4 «Поняття, ознаки та принципи юридичної відповідальності» § 5–6 «Правопорушення. Юридична відповідальність» є завдання: *Доберіть до кожної статті Конституції України відповідний принцип / принципи юридичної відповідальності із зазначених у підпараграфі та поясніть його / їх. Відобразіть у формі таблиці (таблиця 3.6).*

Таблиця 3.6.

Конституційні принципи юридичної відповідальності		
Стаття Конституції України	Принцип	Це означає
		..
Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [...].		
Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.		
Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не		

може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [...].		
Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист [...].		

На основі витягів з нормативно-правових актів/статей передбачено також розробку учнями відповідних схем. Наприклад, до питання 1 «Воєнний стан як особливий правовий режим» §10 «Обмеження й захист прав і свобод людини та громадянина в Україні» учні мають ознайомитися з витягом і з статті і зобразити схемою порядок введення правового режиму воєнного стану.

Із Закону України «Про правовий режим воєнного стану»

Стаття 5. Порядок введення воєнного стану

1. Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентів України подає Рада національної безпеки і оборони України.

2. У разі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проєкт закону.

3. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, підлягає негайному оголошенню через засоби масової інформації або оприлюдненню в інший спосіб.

4. У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання та розглядає питання щодо затвердження указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях [...].

У рубриці «Діємо разом» пропонуються й інші формати організації роботи з витягами з правових документів. Наприклад, до питання 1 «Громадянство України – основа правового статусу особи» § 9 «Громадянство України: фундамент наших прав, свобод і обов'язків» є таке завдання: Опрацюйте наведену статтю й виконайте завдання.

З Конституції України

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Поясніть своїми словами, що означає кожне положення цієї статті для громадянина України. Наведіть приклади / придумайте ситуацій, де кожна з гарантій, зазначених у цій статті, може бути важливою для громадянина. Наприклад: для частини 1: що відбудеться, якщо громадянин виїде жити за кордон?; для частини 2: чи можуть громадянина України вислати за межі держави?; для частини 3: куди звернутися, якщо турист — громадянин України потрапив у біду за кордоном?. Презентуйте результати роботи класу.

У підручнику є формати організації роботи з нормативно-правовими актами, які передбачають їх *аналіз, формулювання учнями запитань за частинами статті й надання відповідей на сформульовані запитання*. Наприклад, до питання 1 «Структура (склад) цивільних правовідносин» §§ 11–12 «Правове регулювання цивільних правовідносин» є завдання:

Сформулюйте 2–3 запитання до статті Цивільного кодексу України й дайте на них відповіді. Що таке, на вашу думку, псевдонім?

Із Цивільного кодексу України

Стаття 28. Ім'я фізичної особи

1. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям.

Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

2. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені.

3. Ім'я фізичній особі надається відповідно до закону.

Робота з витягами з нормативно-правових актів передбачена і в рубриці «Поміркуйте—практикуйте». Так, до питання 1 «Законодавча влада: Верховна

Рада України» § 8 «Система органів державної влади та місцевого самоврядування» учням пропонується завдання: Розподіліть між собою завдання 1–3 за розділом IV Конституції України. Виконайте своє завдання, презентуйте результати роботи в класі.

Завдання:

1. Статус і склад Верховної Ради України

На основі положень статей 75 і 76 Конституції України дайте відповіді на запитання: 1) Як називається парламент України? 2) Яким є його правовий статус? 3) Як утворюється Верховна Рада України? 4) Хто може бути народним депутатом України? 5) За яких підстав достроково припиняються повноваження народних депутатів?.

2. Як працює Верховна Рада України

На основі положень статей 82, 83, 84, 90 Конституції України дайте відповіді на запитання: 1) За яких умов Верховна Рада України нового скликання може розпочати роботу? 2) Хто відкриває перше засідання Верховної Ради нового скликання? 3) Коли починаються чергові сесії Верховної Ради? 4) Як проводяться засідання Верховної Ради? 5) У який спосіб парламент приймає рішення? 6) За яких підстав достроково припиняються повноваження Верховної Ради?

3. Повноваження Верховної Ради України

У статті 85 Конституції України знайдіть для прикладу номери пунктів, під якими визначено різні повноваження Верховної Ради України. Виконайте завдання у формі таблиці (див. нижче).

Повноваження Верховної Ради України		
Приймає рішення та призначає	Надає згоду	Затверджує та контролює

Робота з витягами з нормативно-правових актів може використовуватися для правового аналізу ситуацій (метод (методика) кейсів (case-study), тобто аналізу ситуації з позицій чинного законодавства й формулювання рішень

юридичного характеру. У 9 класі доцільно використовувати кейси невеликого обсягу (декілька речень) й містити опис однієї події або декількох взаємопов'язаних подій. Кейси/ ситуації можуть бути представлені як у друкованій формі, так у відео, аудіо, мультимедіа формах.

Зміст пропонованого кейсу має відповідати наступним вимогам: сприяти інтелектуальному, духовному, соціальному становленню учнів, формуванню правової свідомості, правової культури; виходити із змісту теми, розділу, курсу, що вивчається; бути доступним і водночас мати достатньо високий рівень складності; бути актуальним, містити проблеми, пов'язані із сучасним життям, відбивати різні його аспекти; бути цікавим, особистісно-значущим, зокрема містити ситуації з участю неповнолітніх; стимулювати («провокувати») дискусію.

Правовий аналіз ситуацій варто реалізовувати шляхом організації роботи учнів у парах/ малих групах під час уроку чи індивідуально під час виконання домашнього завдання.

У підручнику⁴³, наприклад, до питання 6 «Спадкування: як вирішується доля майна» §11–12 «Правове регулювання цивільних правовідносин» запропоновано завдання:

1. Опрацюйте витяг зі статті 1241 «Право на обов'язкову частку у спадщині» Цивільного кодексу України. Поясніть: що таке обов'язкова частка у спадщині, що до неї зараховують і хто має на неї право.

«1. Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка)...

2. До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь

⁴³ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 90, 94–95, 96, 107. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця...».

2. Уявіть ситуацію: спадкодавець свідомо не вказав у заповіті свого непрацездатного сина через давню сварку. Як законодавство розв'яже цей конфлікт інтересів і чиї права будуть пріоритетними?

У контексті вивчення питання 1 «Право на сім'ю та основи сімейного законодавства» §13 «Правове регулювання сімейних відносин» учні мають розподілити наведені у ситуаціях відносини на: 1) особисті немайнові; 2) майнові, а також обґрунтувати свій вибір.

1. Подружжя купує квартиру в кредит.

2. Батьки обирають ім'я для своєї новонародженої дитини.

3. Повнолітній син щомісяця надсилає кошти на лікування непрацездатної матері.

4. Дружина вирішила змінити місце роботи без згоди чоловіка.

У підручнику є більші за обсягом кейси, вирішення яких вимагає врахування й аналізу декількох умов/ чинників. При вирішенні таких ситуацій необхідно з'ясувати, які умови дійсно мають значення для юридичного аналізу, яких умов, можливо, не вистачає. Як приклад, вивчення питання 2 «Шлюб: умови укладання та припинення» §13 «Правове регулювання сімейних відносин» учні мають уявити себе суддею місцевого суду, ухвалити рішення у наведеній ситуації та обґрунтувати його.

Марія, 16 років, закохана в Романа, 20 років, і хоче одружитися з ним. Вони знайомі рік, Марія вагітна. Роман навчається на юридичному факультеті Київського університету й мешкає в гуртожитку. Хлопець підробляє в піцерії офіціантом. Його батьки – пенсіонери, живуть у невеличкому селі, матеріально йому не допомагають. Роман до нестями закоханий у Марію і також хоче взяти з нею шлюб. Він сподівається, що знайде добре оплачувану роботу й продовжить навчання заочно. А тому зароблених грошей вистачатиме, щоб утримувати майбутню сім'ю і винаймати квартиру. Однак поки що ані роботи, ані житла він не має. Батьки Марії проти шлюбу доньки.

Вони згодні, щоб вона народила дитину, хочуть залишити її з немовлям у своїй квартирі й піклуватися про них. Після розмов із батьками Марія звернулася із заявою до місцевого суду.

Після вивчення питання 1 «Законодавче регулювання права на працю» §14 «Правове регулювання трудових відносин», для закріплення знань щодо основних ознак трудових правовідносин учням пропонується проаналізувати наведені ситуації та визначити, чи виникають у цих випадках трудові відносини, пояснивши свою думку.

1. Марія, 15 років, домовилася зі своєю сусідкою Наталією Іванівною допомагати вирощувати городину протягом місяця. Наталія Іванівна пообіцяла Марії віддячити грошима.

2. Після закінчення університету Сергій влаштувався програмістом у компанію. Він підписав офіційний документ, де було зазначено його посаду, графік роботи та розмір заробітної плати.

3. Іван зголосився допомогти своєму другу Олегу перевезти меблі до орендованої квартири. Олег натомість пообіцяв відвезти Івана на своїй машині помилуватися гірськими краєвидами.

4. Світлана домовилася зі своїм батьком, що за щоденне прибирання після вечері й миття посуду протягом місяця він подарує їй новий смартфон.

5. Олена – відома в містечку кравчиня. У власній майстерні вона шиє на замовлення вечірні й весільні сукні.

3.3. Методичний інструментарій розвитку правового мислення та юридичної логіки в учнів під час роботи з правовими поняттями

Правознавство (юриспруденція), як і будь-яка наука, є системою понять. Відтак, засвоїти навчальний правознавчий матеріал (як систематизовану сукупність педагогічно адаптованих наукових знань про державу і право, накопичених людством у процесі історичного розвитку; матеріал, в якому, виходячи з досягнень юридичної науки, пояснюються відповідні явища і поняття, державно-правові закономірності (виникнення, функціонування й розвитку

держави і права)⁴⁴, означає засвоїти понятійний апарат правознавства як систему понять, що є ключем до розуміння юридичної логіки, пізнання правових явищ та процесів.

Розвиток умінь дев'ятикласників застосовувати основні правові терміни у відповідному контексті – одне із завдань навчання предмета «Правознавство» у 9 класі. Опрацювання понятійного апарату правознавства (укладання міні словників до теми/розділу, з'ясування сутності понять за допомогою текстів із джерел правової інформації тощо, оперування поняттями і термінами у розв'язанні пізнавальних завдань, відповідях на запитання, аргументуванні власної думки) є одним з основних видів діяльності учнів у процесі навчання правознавства у 9 класі⁴⁵.

Формування в учнів правових понять є важливим напрямом роботи вчителя правознавства. *Правові поняття* є формою правового мислення, способом організації правових знань, що забезпечує високий рівень їх узагальнення та систематизації; є результатом узагальнення найбільш важливих (суттєвих, істотних, якісних) ознак відповідного правового явища або процесу. Отже, в основі формування правових понять – узагальнення їх ознак.

У процесі формування в учнів понять вчителю необхідно враховувати особливості понятійного апарату правознавства у 9-му класі. Так, правові поняття можуть виражатися у різних формах, як:

слова, наприклад: право, правопорушення, законність, правопорядок, строк, термін, правочин, договір, заповіт, шлюб, сім'я, злочин;

словосполучення з двох слів: суб'єктивне право, юридичний обов'язок, правові відносини, правова свідомість, правова культура, правова поведінка, джерела (форми) права, форми держави, правова система, система права, система законодавства, норми права, інститути права, галузі права;

⁴⁴ Рябовол Л. Т. Правове знання як компонент змісту шкільної правової освіти (до питання теоретико-методичної підготовки сучасного вчителя правознавства. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2012. № 31. С. 461.

⁴⁵ Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. С. 4. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

термінологічні звороти (більше двох слів), наприклад: особисті немайнові блага, підзаконний нормативно-правовий акт⁴⁶.

Навчальний правознавчий матеріал насичений поняттями, кожний розділ та параграф містить поняття, переважно нові для учнів. У зв'язку з цим, у підручнику, зазначено: «У текстах є виділені слова – це поняття й терміни, які потрібно запам'ятати і вміти пояснювати. У цьому допоможе рубрика «Словник заняття»⁴⁷. Допоміжним наразі є те, що основу для формування правових понять у 9 класі закладено під час вивчення предметів і курсів у 5-6 та 7-8 класах громадянської та історичної освітньої галузі. Зміст правознавства побудований з урахуванням наступності та міжпредметних зв'язків із зазначеними предметами і курсами й передбачає поглиблення розуміння вже відомих понять як-от «представницька демократія», «права і свободи людини та громадянина», «конституційні обов'язки», «громадянство» тощо⁴⁸. Під час поурочного планування необхідно враховувати й те, що поняття нерівномірно розподілені за розділами/ параграфами, отже, підготовка до деяких уроків потребуватиме від вчителя більше часу щодо організації засвоєння понять учнями. Слід також зважати, що значна частина понять визначена на рівні законодавства, а це зумовлює особливості методики їх формування.

Таблиця 3.7.

Таблиця-навігатор розміщення правових понять у змісті «Правознавства» для 9 класу з урахуванням їх визначення в законодавстві

<i>Поняття, визначені в законодавстві</i>	<i>Поняття, не визначені в законодавстві</i>
<i>§1. Цінність права для людини, суспільства, держави</i>	
	Гідність (людська гідність), звичаї і традиції, корпоративні норми, мораль, моральні норми,

⁴⁶ Рябовол Л. Т. Понятійний апарат шкільних курсів правознавства: загальна характеристика та особливості. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2012. № 64. С. 135.

⁴⁷ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 3. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

⁴⁸ Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. С. 3. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

	право (сучасне право), правознавство (юриспруденція), рівність, релігійні норми, свобода, свобода людини, соціальні норми, справедливість.
<i>§2-3. Право: регулювання й захист суспільного буття</i>	
Закон, індивідуально-правові акти, норма права, нормативно-правовий акт, підзаконний нормативно-правовий акт, система законодавства (законодавство).	Галузь права, джерела права, право, правова система, правовий договір, правовий звичай, правовий інститут (інститут права), правовий прецедент, система права, функції права.
<i>§4. Правові відносини: коли право вступає в дію</i>	
	Дії, деліктоздатність, дієздатність, зміст правовідносин, об'єкт правовідносин, події, правовідносини, правоздатність, правосуб'єктність, склад (структура) правовідносин, суб'єкти правовідносин, юридичні факти.
<i>§5-6. Правопорушення. Юридична відповідальність</i>	
Адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення (проступок), кримінальне правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення.	Дисциплінарна відповідальність, конституційно-правова відповідальність, кримінальна відповідальність, мета правопорушення, мотив правопорушення, необережність, правова поведінка, правомірна поведінка, правопорушення, протиправна поведінка, принципи юридичної відповідальності, склад правопорушення, об'єкт правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення, суб'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, умисел, цивільне правопорушення, цивільно-правова відповідальність, юридична відповідальність.
<i>§7. Конституція та засади конституційного ладу України</i>	
Верховенство права.	Державна влада, державний лад, конституційний лад, засади конституційного ладу, правова держава.

<i>§8. Система органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні</i>	
Верховна Рада України (парламент), Кабінет Міністрів України, Президент України, Конституційний Суд України, місцеве самоврядування в Україні, територіальна громада, судова влада в Україні.	
<i>§9. Громадянство України: фундамент наших прав, свобод і обов'язків</i>	
Громадянин України, громадянство України, іноземець, особа без громадянства (апатриди), особи, які мають визначні заслуги перед Україною або прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України, принцип єдиного громадянства.	Економічні права, законні інтереси, конституційні/ юридичні обов'язки, конституційні права і свободи, особисті права людини і громадянина, політичні права, права та свободи людини і громадянина, правовий статус особи, соціальні права, культурні (духовні) права.
<i>§10. Обмеження й захист прав і свобод людини та громадянина в Україні</i>	
Військові адміністрації, воєнний стан, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.	Міжнародні механізми захисту прав і свобод людини, міждержавні (міжурядові) організації в системі захисту прав людини, національні механізми захисту прав і свобод людини, неурядові організації в системі захисту прав людини.
<i>§11-12. Правове регулювання цивільних відносин</i>	
Договір, заповіт, особисті немайнові права фізичної особи, право власності, правочин, спадкодавець, спадкоємці за заповітом і за законом, спадкування, цивільна дієздатність фізичної особи, цивільна правоздатність фізичної особи, учасники (суб'єкти) цивільних відносин, фізична особа, юридична особа.	Зміст цивільно-правових відносин, склад цивільно-правових відносин, суб'єктивні цивільні обов'язки, суб'єктивні цивільні права, цивільна деліктоздатність, цивільне право України, цивільні правовідносини (цивільні відносини), цивільна правосуб'єктність.
<i>§13. Правове регулювання сімейних відносин</i>	
Аліменти, сім'я, особисті немайнові обов'язки, особисті немайнові обов'язки	

батьків, особисті немайнові права дитини в сім'ї, особисті немайнові права подружжя, особиста приватна власність дружини, чоловіка, подружжя, спільна сумісна власність подружжя, шлюб.	
<i>§14. Правове регулювання трудових відносин</i>	
Заробітна плата, право громадян України на працю, трудовий договір.	Охорона праці, працівник, роботодавець, робочий час, трудові правовідносини, час відпочинку.
<i>§15. Адміністративні відносини та їх правове регулювання</i>	
Адміністративна відповідальність, адміністративне правопорушення (проступок), адміністративне стягнення.	Адміністративні правовідносини, публічна адміністрація.
<i>§16. Кримінально-правові відносини: підстави виникнення та особливості реалізації</i>	
Амністія, злочин, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, кримінальний проступок, помилування, судимість.	Кримінальне право, кримінально-правові відносини.
<i>Підсумковий проєкт «Світ правничих професій: від закону до реальності»</i>	
Адвокат, дізнавач, слідчий, нотаріус, суддя.	Прокурор, юрисконсульт.

Для формування в учнів понять, які визначені в законодавстві, необхідно звертатися до відповідних нормативно-правових актів, витягів з них. До прикладу, формуючи поняття «кримінальне правопорушення» доцільно звернутися до частини 1 статті 11 Кримінального кодексу України, згідно з якою, «Кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення», а для визначення поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» – до частини 1 статті 18, за якою «Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила

кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність»⁴⁹.

У процесі формування в учнів понять «цивільні правовідносини», «фізична особа», «цивільна правоздатність фізичної особи», «юридична особа», «правочин», «право власності» необхідно організувати роботу учнів з витягами з Цивільного кодексу України:

Стаття 1. Відносини, що регулюються цивільним законодавством

1. Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Стаття 24. Поняття фізичної особи

1. Людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою.

Стаття 25. Цивільна правоздатність фізичної особи

1. Здатність мати цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи.

2. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження.

У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини.

3. У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки може пов'язуватися з досягненням фізичною особою відповідного віку.

4. Цивільна правоздатність фізичної особи припиняється у момент її смерті.

Стаття 80. Поняття юридичної особи

1. Юридичною особою є організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Стаття 202. Поняття та види правочинів

1. Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

2. Правочини можуть бути односторонніми та дво- чи багатосторонніми (договори).

3. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами.

⁴⁹ Кримінальний кодекс України : кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами); частина 1 статті 11, частина перша статті 18 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#n58> (дата звернення: 03.06.2026)

Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила.

Односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами.

4. Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін.

5. До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання та про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину.

Стаття 316. Поняття права власності

1. Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

2. Особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору⁵⁰.

Слід враховувати, що формуючи поняття, які прямо не визначені в законодавстві, також варто звертатися до нормативно-правових актів. Наприклад, Кримінальний кодекс України не містить безпосередньо визначення поняття «кримінальна відповідальність», однак, відповідне визначення можна «вивести» зі статей 1 та 2 цього документу.

Стаття 1. Завдання Кримінального кодексу України

1. Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням.

2. Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Стаття 2. Підстава кримінальної відповідальності

1. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом.

2. Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

⁵⁰ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами). <https://surl.li/1chldc>; статті 1, 24, 80, 202, 316 (дата звернення: 03.06.2026)

3. Ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності за те саме кримінальне правопорушення більше одного разу⁵¹.

У найбільш загальному вигляді робота з опанування учнями правових понять має проводитися за такими етапами: 1) актуалізація уявлень/знань учнів щодо певного поняття; 2) поглиблення й узагальнення знань для формування поняття; 3) застосування поняття⁵².

Пізнавальна діяльність учнів у процесі засвоєння понять може бути організована у малих групах (до 4-ьох осіб), парах або індивідуально за певним алгоритмом дій. Пропонуємо *покрокову інструкцію* організації навчальної діяльності учнів з формування понять на прикладі поняття «кримінальна відповідальність»:

1) *актуалізація опорних знань учнів*, зокрема пригадування визначення поняття «юридична відповідальність» (специфічний вид відповідальності, метою якої є запобігання правопорушенням, забезпечення законності і правопорядку, гарантування прав і свобод людини й відновлення їх у разі порушення), а також її види (конституційно-правова, цивільно-правова, дисциплінарна, адміністративна, кримінальна) та підстави притягнення (нормативна (наявність норми права, де певне діяння закріплене як правопорушення, за яке передбачено юридичну відповідальність), фактична (вчинене особою протиправне винне діяння, що містить усі ознаки складу правопорушення), юридична (правозастосовний акт уповноваженого органу (суду, поліції тощо), який юридично закріплює факт правопорушення та призначає міру юридичної відповідальності)⁵³) до юридичної відповідальності;

⁵¹ Кримінальний кодекс України : кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#n58>; статті 1–2 (дата звернення: 03.06.2026)

⁵² Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. С. 9. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>

⁵³ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 35, 37–39. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

2) ознайомлення учнів з наведеними статтями, проведення аналізу та виокремлення (самостійно або за допомогою вчителя, залежно від рівня підготовки учнів) **ознак** кримінальної відповідальності, як-от:

підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою кримінального правопорушення;

до кримінальної відповідальності може бути притягнута особа, вину якої доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду;

метою кримінальної відповідальності є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням;

3) узагальнення опорних знань та наведених ознак (самостійно або за допомогою вчителя) й визначення поняття «кримінальна відповідальність»: це – вид юридичної відповідальності, до якого особа притягується за вчинення кримінального правопорушення (фактична підстава), якщо її вину доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (юридична підстава), з метою забезпечення законності та правопорядку;

4) застосування та закріплення набутих знань шляхом проведення правового аналізу ситуацій/методу кейсів, наприклад, учням пропонується ознайомитися з кейсом: 16-річний Андрій, перебуваючи у стані сильного емоційного збудження через образу, навмисно розбив вікно автомобіля сусіда, завдавши майнової шкоди на значну суму⁵⁴ та відповісти на такі запитання: чи буде притягнуто Андрія до юридичної відповідальності; до якого виду юридичної відповідальності він може бути притягнутий; чи всі підстави притягнення до юридичної відповідальності описано в кейсі?.

Правові поняття переважно є складними, вони мають велику кількість суттєвих ознак, на кожен з яких необхідно акцентувати увагу учнів. Для

⁵⁴ Інтерактивний електронний додаток до підручника: «Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. 144 с.». URL: <https://book1.smarttextbook.com.ua/mod/resource/view.php?id=1695>

полегшення сприйняття відповідного навчального матеріалу, його доцільно візуалізувати за допомогою таблиць і схем. Відповідними **методичними варіантами** (альтернативними способами з урахуванням рівня підготовки учнів) є такі: 1) вчитель пропонує учням таблиці та схеми «в готовому вигляді» повністю заповненими, учні мають ознайомитися з їхнім змістом; 2) учитель пропонує учням таблиці та схеми, які заповнені частково, учні мають завершити їх заповнення за прикладом; 3) учитель пропонує лише назви колонок таблиці або назву схеми, а учні заповнюють таблицю/ розробляють схему самостійно або за допомогою вчителя.

Незалежно від обраного методичного варіанту, така робота має завершуватися узагальненням ознак та визначенням відповідного поняття. Приклади низки заповнених таблиць і схем, що можуть бути використані вчителем у будь-якому методичному варіанті, наведено нижче.

Ознаки правової держави⁵⁵

<i>Ознака</i>	<i>Суть</i>
<i>Забезпечення прав і свобод людини</i>	Кожна людина від народження має права і свободи – вони не надаються державою або законом; права і свободи – пріоритетні перед іншими інтересами держави
<i>Поділ державної влади на гілки</i>	Влада здійснюється на засадах поділу на законодавчу (створює/ухвалює закони), виконавчу (виконує / реалізує закони) і судову (забезпечує дотримання законів і вирішує спори); кожна гілка влади має визначене коло повноважень, може контролюватися іншими гілками влади, має право контролювати їх діяльність
<i>Взаємна відповідальність держави та особи</i>	Держава відповідальна перед громадянином за свої дії (або бездіяльність), а громадянин відповідальний перед державою за дотримання законів
<i>Незалежність суду</i>	Суди діють незалежно, позбавлені будь-якого тиску з боку інших гілок влади чи будь-кого іншого – це гарантує

⁵⁵ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 48–49. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

	справедливий і неупереджений розгляд справ
<i>Наявність розвинутого громадянського суспільства</i>	Існують і активно діють недержавні організації, громадські об'єднання, медіа, здатні контролювати дії влади та впливати на прийняття рішень
<i>Політичний плюралізм</i>	Існують і вільно діють різні політичні партії, ідеології та погляди як основа демократії, що забезпечує плюралізм і змагальність ідей та уникнення авторитарного режиму

Ознаки шлюбу

є сімейним союзом чоловіка і жінки	укладається для створення сім'ї	реєструється уповноваженим органом – органом державної реєстрації актів цивільного стану
засвідчується свідоцтвом про шлюб	є найбільш поширеною підставою для створення сім'ї	є підставою для виникнення у жінки й чоловіка прав та обов'язків подружжя

Ознаки трудових правовідносин⁵⁶

Укладаються на добровільній основі	сторонами є працівник і роботодавець	мають відплатний характер/ передбачають виплату заробітної плати
виникають у результаті укладання трудового договору	тривають у часі	кожна сторона несе відповідальність за порушення норм трудового законодавства
регулюються нормами трудового права України	виникають у процесі праці	переважно, передбачають виконання роботи за наймом в інтересах роботодавця, з дотриманням правил внутрішнього трудового розпорядку

⁵⁶ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 106. [https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/](https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3)

Ефективним методичним інструментом розвитку в учнів юридичної логіки у процесі формування правових понять є порівняння, що спрямовується на встановлення схожих (спільних) ознак понять, а також властивостей, що відрізняють їх одне від іншого. Процес порівняння та його результати можуть бути візуалізовані в порівняльній таблиці.

Алгоритм проведення порівняння:

чітко визначити явища, що порівнюються (наприклад, правові та інші види соціальних норм; правомірна та протиправна поведінка, адміністративний та кримінальний проступок; адміністративна та кримінальна відповідальність);

виділити типові ознаки поняття шляхом їх аналізу і конкретизувати критерії порівняння;

безпосередньо співставити поняття;

встановити спільне та відмінне й відобразити це у порівняльній таблиці;

узагальнити виявлені ознаки та сформулювати визначення понять, які порівнювалися;

закріпити набуті знання шляхом проведення правового аналізу відповідних ситуацій/ методу кейсів.

Нижче наведено приклад застосування описаного алгоритму:

1) порівнюємо поняття «правоздатність фізичної особи» та «дієздатність фізичної особи». Зауважимо, оскільки ці поняття закріплені в законодавстві, у процесі заповнення таблиці необхідно організувати роботу учнів зі статтями 25, 26, 30–36, 39 Цивільного кодексу України;

2) виділяємо типові ознаки цих понять: є частинами іншого, більш складного, поняття; пов'язуються з реалізацією прав та обов'язків, а також відповідальністю; виникають у певний момент часу чи за певних обставин, у зв'язку з чим можуть змінюватися;

3) визначаємо відповідні критерії для порівняння: частиною якого (іншого, більш складного) поняття є; чи передбачає здатність особи реалізувати свої права; чи передбачає здатність особи самостійно нести відповідальність; з

якого моменту настає; чи поділяється на види і з чим це пов'язано; чи може обмежуватися;

4) безпосередньо співставляємо поняття за визначеними критеріями;

5) встановлюємо схоже (спільне) та відмінне й відображаємо це у порівняльній таблиці;

Таблиця 3.8.

Порівняльна таблиця правоздатності та дієздатності як складових частин правосуб'єктності фізичної особи

Критерій для порівняння	Правоздатність фізичної особи	Дієздатність фізичної особи
Чи є частинами іншого/ якого поняття?	Є складовою частиною правосуб'єктності фізичної особи.	Є складовою частиною правосуб'єктності фізичної особи.
Чи передбачає здатність особи реалізувати свої права?	Фізична особа має цивільні права та обов'язки (є їх носієм, не має здатності їх реалізувати).	Фізична особа є не лише носієм цивільних прав та обов'язків, але здатна своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатна своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати.
Чи передбачає здатність нести відповідальність?	Не передбачає здатність особи самостійно нести відповідальність.	Передбачає здатність особи самостійно нести відповідальність у разі невиконання цивільних обов'язків.
З якого моменту настає?	Виникає у фізичної особи у момент її народження та припиняється у момент її смерті.	Набувається поступово, залежить від віку й особистих властивостей фізичної особи (здатності усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними).
Чи поділяється на види і з чим це пов'язано?	Не передбачено поділ на види.	Поділяється на види залежно від віку фізичної особи: часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка не досягла чотирнадцяти років (може самостійно вчиняти дрібні побутові

		правочини); неповна цивільна дієздатність фізичної особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (може самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами тощо); повна цивільна дієздатність фізичної особи, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття); повна цивільна дієздатність фізичної особи, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітньої особи, яка одружена чи записана матір'ю або батьком дитини.
Чи може обмежуватися?	Не передбачено обмежень.	Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона: страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Суд може визнати фізичну особу недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

6) узагальнюємо виявлені ознаки та формулюємо визначення понять, які порівнювалися: «правоздатність фізичної особи – здатність мати цивільні права та обов'язки, виникає у фізичної особи у момент її народження й припиняється

у момент її смерті»; «дієздатність фізичної особи – здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання; залежно від віку й здатності особи усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними поділяється на види та може обмежуватися у судовому порядку»;

7) на закріплення учні проводять правовий аналіз ситуацій, пояснюючи: чи потрібно особам у наведених ситуаціях мати дієздатність, чи достатньо правоздатності; чи діяли фігуранти відповідно до норм цивільного права у межах своєї дієздатності:

19-річна Марина переїхала в інше місто і винайняла там квартиру.

13-річний Назар за власним бажанням подарував другу настільну гру.

14-річна Єва з дозволу батьків купила в сусіда книгу.

Одружений 17-річний Олег придбав без відома своїх батьків мотоцикл⁵⁷.

Наведемо приклад порівняльної таблиці, яку можна використати під час вивчення теми: «Цінність права для людини, суспільства, держави», безпосередньо питання: «Соціальні норми: від звичаїв до права», або теми: «Право: регулювання й захист суспільного буття», питання: «Поняття та ознаки права». Її складання не передбачає роботу учнів з нормативними актами.

Таблиця 3.9.

**Порівняльна таблиця ознак моралі та права
як видів соціальних норм⁵⁸**

Критерій для порівняння	Ознаки моралі (норм моралі)	Ознаки права (норм права)
На якому етапі розвитку суспільства виникли?	Виникає у первісному суспільстві, однак, існує і в умовах держави.	Виникає разом із виникненням держави, існує лише в ній.

⁵⁷ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 84. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcd8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

⁵⁸ Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2015. С. 276–277.

Їх походження, ким/чим встановлюються?	Базується на цінностях суспільства, передаються від покоління до покоління	Встановлюється/санкціонуються державою
Волю якої частини суспільства виражають?	Виражає волю різних частин населення, загалом суспільства.	Виражає волю керівної частини суспільства; в демократичній, правовій державі – волю суспільства
Чи є систематизованими?	Може існувати безсистемно	Передбачає систематизацію (система права, система законодавства)
Як формулюються, чи передбачена деталізація?	Виражаються, переважно, через принципи, гасла, не завжди деталізуються у правах та обов'язках.	Чітко формулюються у вигляді прав та обов'язків, конкретизується відповідальність за порушення.
Чи мають межі дії?	Як правило, не має встановлених меж дії	Має чітко встановлені межі дії (діє у часі, просторі та за колом осіб)
Чи мають зовнішню форму виразу?	Не має форми зовнішнього виразу, містяться у свідомості людини	Має зовнішній вираз – джерела права (правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативний договір)
Яким чином забезпечується виконання?	Забезпечується внутрішньою переконаністю та силою громадської думки, осудом чи схваленням родичів, громади	Забезпечується як внутрішньою переконаністю, так і державним примусом, порушення тягне за собою юридичну відповідальність
Ступінь обов'язковості	Не є загальнообов'язковими	Є загальнообов'язковими
Роль у суспільстві	Забезпечують регулювання суспільних відносин	

Оскільки порівняння проводилося для встановлення суттєвих ознак права (норм права) в системі соціальних норм, узагальнюючи його результати, право можна визначити як таке, що забезпечує регулювання суспільних відносин; виникає разом із виникненням держави та встановлює/санкціонуються нею;

виражає волю керівної частини суспільства, а в сучасній демократичній, правовій державі – волю суспільства; є внутрішньо узгодженим, представлено системою права та системою законодавства; конкретизується через права, обов'язки та відповідальність; має чітко встановлені межі дії; є формально вираженим, закріплюється у джерелах права; дотримання/ виконання права забезпечується силою державного примусу.

На закріплення набутих знань про поняття та ознаки моралі і права, учням можна запропонувати провести аналіз ситуацій/ правил та пояснити, до якого виду соціальних норм вони належать, які з них є нормами права:

У громадському транспорті поступайтеся місцем людям з інвалідністю.

Особи, які вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за окремі види кримінальних правопорушень.

Порушення правил поведінки в громадських місцях (нецензурна лайка, образливе чіпляння до перехожих, порушення режиму тиші тощо) можуть бути підставою для накладання адміністративного штрафу.

Будьте чутливі до потреб інших, допомагайте тим, хто цього потребує, проявляйте турботу й співпрацю.

Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом.

Не свідчи неправдиво на ближнього твого⁵⁹.

Зауважимо, що порівняння як спосіб вирішення проблемного завдання дає змогу програмувати творчу діяльність учнів, так, порівнюючи право (норми права) та мораль (норми моралі), можна передбачити кілька варіантів результату: є відмінності / відмінності відсутні; є спільні риси / спільні риси відсутні. За таких умов в учнів розвивається альтернативне мислення (кілька варіантів рішення), а також в комплексі критичне, логічне та й власне правове

⁵⁹ Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. С. 10. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>

мислення, вони можуть «вивести» нову проблему – чи взаємодіють між собою право та мораль, а також запропонувати оптимальні шляхи цієї взаємодії.

Загалом, важливість формування поняттєвого апарату учнів у навчанні правознавства обґрунтовується наступним: 1) предмет є новим для учнів та вивчається лише в 9 класі; 2) засвоєння основних правових понять в силу специфіки правничої науки викликає певні труднощі в учнів; 3) формування поняттєвого апарату в навчанні основ правознавства ускладнюється віковими особливостями учнів, рівнем розвитку критичного мислення й абстрагування; 4) робота з поняттями на уроках обмежена в часі (0,5 годин на тиждень); 5) окремі чільні поняття сформовані в учнів іншими навчальними предметами (і мають певні розбіжності в трактуванні) чи на побутовому рівні, що потребує відповідної роботи з такими поняттями на уроках з правознавства⁶⁰.

Висновки до Розділу 3.

Особливості методики навчання правознавства у 9 класі НУШ зумовлюються необхідністю розвитку в учнів правового мислення, що: позначається нормативністю, тобто передбачає аналіз та оцінку ситуації на основі чинного законодавства, а кожен висновок має спиратися на встановлені факти та статті законодавства; ґрунтується на правовій (юридичній) логіці, що ідентифікується з вміннями усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між діями (дією або бездіяльністю), наслідками, що настали, та відповідальністю, зокрема у разі настання негативних наслідків дії.

Логіка побудови змісту та інтерактивний інструментарій підручника забезпечують ефективну організацію навчання. Це досягається завдяки тому, що: зміст розроблено на основі актуальних досягнень юридичної науки з урахуванням європейського розуміння структури юридичної науки; у змісті реалізуються міжпредметні (з історією, громадянською освітою) та внутрішньо предметні зв'язки; право розглядається як гуманістична цінність; людина розглядається як пріоритет, а держава функціонує для людини, забезпечення її

⁶⁰ Ремех Т. О. Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства: методичний посібник. К.: ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 96 с. <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/MNU2018-scaled.jpg>

прав і свобод, гідність людини – як одна з основних засад права; у навчанні акцент робиться не на вивчення формального закону, суто нормативних актів, натомість пояснюється сутність регулювання відносин правом в трьох ключових сферах: особистісній – щодо людини, суспільній – для суспільства, державній – у масштабах держави; зміст спрямується на загальну правову підготовку, а не суто на неповнолітніх, хоча особливостям їх правового статусу приділяється значна увага; оскільки НУШ ґрунтується на компетентнісному підході, необхідним є зміщення акцентів на практикоорієнтоване навчання, щоб учень не пасивно сприймав теорію, а ставав активним дослідником правових відносин, усвідомлюючи особливості правової системи та розвитку демократії в Україні, а також важливість правових знань, умінь і цінностей як запоруки власного життєвого успіху (забезпечення особистісного виміру змісту); навчальну діяльність учнів на заняттях ефективно спрямовують рубрики.

Оскільки засвоїти навчальний матеріал означає не лише отримати певний обсяг теоретичних знань, але й вміти застосовувати ці знання на практиці, у навчанні правознавства необхідно застосовувати практикоорієнтовані прийоми. Вони передбачають набуття учнями досвіду роботи з правовими документами з метою розв’язання конкретних навчальних завдань, аналіз правових ситуацій. Такий підхід забезпечує гармонійну інтеграцію теоретичних і практичних аспектів навчання правознавства. Особливе значення для формування в учнів умінь та навичок відіграють практичні заняття. На забезпечення розвитку зазначених умінь в рамках кожної теми кожного розділу передбачено відповідні завдання як у самому підручнику, так і в електронному додатку до нього, безпосередньо в робочому аркуші до кожного заняття.

Робота з формування в учнів правових понять – важливий напрям роботи вчителя. Відповідна навчальна діяльність учнів сприяє розвитку у них правового мислення та юридичної логіки, має чітко практикоорієнтований характер. Зауважимо, що формування правових понять у 9 класі НУШ є не самоціллю, а базовою передумовою для розвитку аналітичних умінь та юридичного мислення учнів. Застосування описаних методичних прийомів

допомагає вчителю структурувати роботу з термінологічним апаратом як дослідницький процес. Це забезпечує перехід від інтуїтивно-емоційного сприйняття життєвих ситуацій до їх об'єктивного оцінювання крізь призму чинного законодавства, що є надійним підґрунтям для досягнення обов'язкових результатів навчання та формування правової свідомої особистості випускника базової школи.

Список використаних джерел

1. Інтерактивний електронний додаток до підручника: Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. 144 с.. <https://book1.smarttextbook.com.ua/mod/resource/view.php?id=1695>
2. Кримінальний кодекс України : кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#n58>; частина 1 статті 11, частина перша статті 18.
3. Пометун О., Гупан Н. Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії: методичний посібник [Електронне видання]. Київ: КОНВІ ПРИНТ, 2021. 250 с. https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/Metodyka_rozvytku_krytychnoho_myslennia.pdf
4. Пометун О. І., Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2025. 10 с. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2025/mnp-pravoznavstvo-9-kl-2025.pdf>
5. Ремех Т. О. Методика навчання учнів 9-го класу основ правознавства: методичний посібник. К.: ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 96 с. <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/MNU2018-scaled.jpg>
6. Ремех Т. О., Рябовол Л. Т. Правознавство : підруч. для 9 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2026. 144 с. <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/courseware/eba303cd679c4949bcda8d6e97a01fb5/5c44e497ef5c44d6b173c553b9a0b42b/3>
<https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+K02+2026/>
7. Рябовол Л. Т. До питання про соціальну цінність права. *Право та державне управління*. 2019. Вип. 2, Т. 1. С. 30–36. <https://doi.org/10.32840/pdu.2-1.5>
8. Рябовол Л. Т. Модельна навчальна програма «Правознавство» 9 клас (автори: О. Пометун, Т. Ремех, Л. Рябовол) як навчальне видання нового покоління. *Проблеми сучасного підручника*. 2025. № 35. С. 277–288. <https://orcid.org/0000-0003-3558-2103>

9. Рябовол Л. Т. Понятійний апарат шкільних курсів правознавства: загальна характеристика та особливості. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2012. № 64. С. 134–139.

10. Рябовол Л. Т. Правове знання як компонент змісту шкільної правової освіти (до питання теоретико-методичної підготовки сучасного вчителя правознавства. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2012. № 31. С. 460–465.

11. Рябовол Л. Т. Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи : дис. ... докт. пед. наук. Київ, 2015. 600 с.

12. Типовий навчальний план для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою: Додаток 3 до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти (розділ 4) : наказ МОН України «Про внесення змін до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти» від 09.08.2024 № 1120. <https://surl.li/qwaxla>

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

**Ремех Тетяна Олексіївна
Сєрова Галина Володимирівна
Рябовол Лілія Тарасівна**

**Навчання громадянської освіти
і правознавства в 8-9 класах**

методичні рекомендації

Електронне видання

Обсяг вид. 6,6 авт. арк.

Інститут педагогіки Національної академії педагогічних наук України
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 8614 від 09.04.2026 р.
Адреса видавництва: 01030, м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, буд. 10
<https://undip.org.ua>